

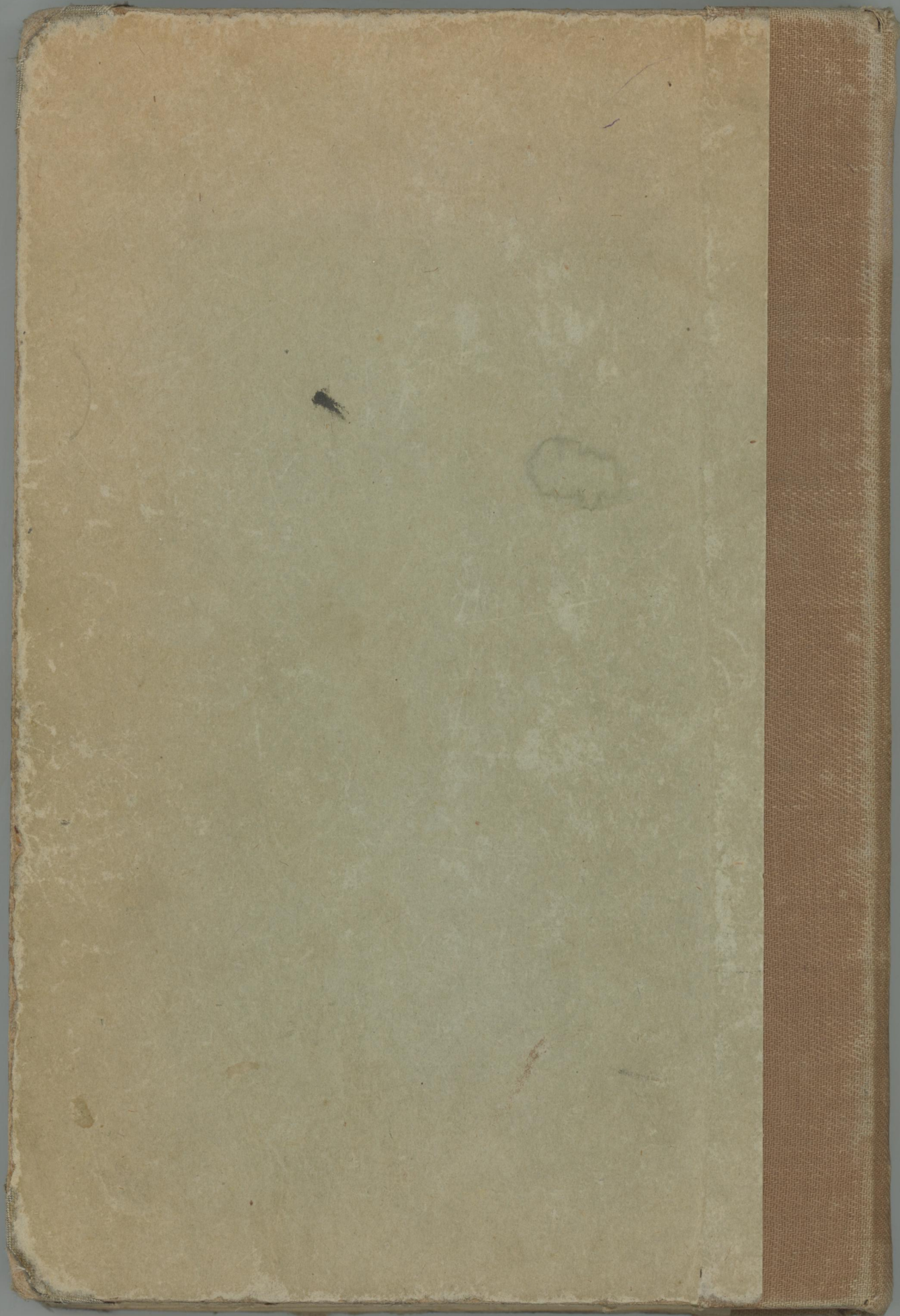
В СЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
КАТЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДОБИ ФЕФДАЛІЗМУ

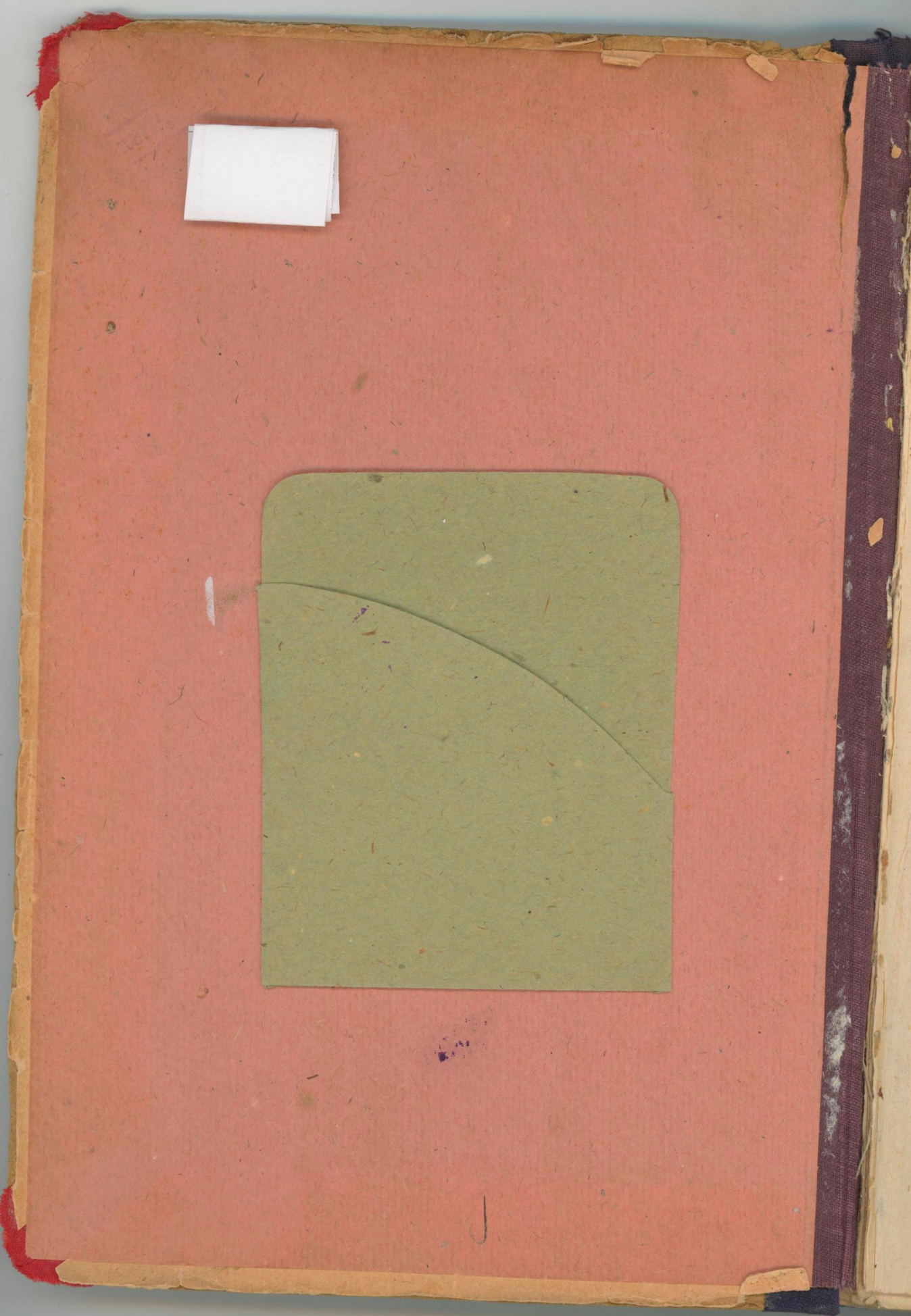
Продотарі всіх країн, сдлабтосі!

ВІКТОР ЮРКЕВІЧ

ЕМІГРАЦІЯ НА СХІД
І ЗАЛЮДНЕННЯ СЛОБСЖАНЩИНИ
ЗА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У АНГЛІ - 1932

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
L'ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE
КАТЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДОБИ ФЕВДАЛІЗМУ

ВІКТОР ЮРКЕВИЧ

ЕМІГРАЦІЯ НА СХІД
І ЗАЛЮДНЕННЯ СЛОБОЖАНЩИНИ
ЗА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У К И Ї В І

З друкарні Всеукраїнської Академії Наук

1932

Бібліографічний опис цього видання вміщено
в „Літопису Українського Друку“ Картковому
репертуарі та інших покажчиках Української
Книжкової Палати.

1933

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук
академік *О. Корчак-Чепурківський*

Київський Міськліт № 232. 1932.

З друкарні Всеукраїнської Академії Наук. Київ, Печерське (Цитаделя 9).
Зам. 560—1000 прим.

82

ПЕРЕДМОВА

[Розгортання і зміцнення панської фєвдальної землевласности, покріпачення селян і поглиблення фєвдальної експлуатації селянської праці в Західній Україні і Наддніпрянщині в XVI і першій половині XVII віку спричинили запеклий класовий конфлікт і вперту боротьбу селянства з наступом фєвдального панства.] Ця боротьба, що вже з кінця XVI сторіччя виявилася в формі збройних повстань під проводом уходницького і дрібноземлевласницького козацтва, не могла бути успішна, бо неможне козацтво степових уходів являло собою аморфну неорганізовану масу, а верхня верства заможного козацтва мала сама виразну тенденцію до фєвдальної експлуатації селянської праці в своїх хуторах і маєтках. Невдачі визвольної боротьби сполучалися з щоразу більшим скріпленням фєвдальних стосунків. [Одним із наслідків безуспішної боротьби з панством був еміграційний рух людности на схід, як форма пасивного протесту й опору проти наступу фєвдального панства. В цьому еміграційному русі брали участь також і заможніші верстви козацтва та міщанства, загрожені від наступу великопанської землевласности і капіталу.] Ось так соціальний конфлікт на ґрунті розвитку фєвдальних стосунків сприяв швидкому залюдненню широких просторів південної і східної України, ба навіть південних країв Московської держави, спустілих попередніми віками.

Хронологічно першим великим колонізаційним рухом після руїни XIII — XV віку було стихійне залюднення середньої Наддніпрянщини протягом XVI і першої половини XVII віку. [Зв'язаний із початком козацьких і селянських заворушень на обох берегах Дніпра, колонізаційний рух дав цій країні масу „українного“ селянства і козацтва.] що були головною силою повстання 1648 року.

Цей колонізаційний рух продовжувався, не без перерв і відливів у протилежний бік, і далі, захопивши на сході далекі простори Донеччини (пізнішої Слобожанщини) і навіть Донщини. Але з початком XVIII віку головний потік колонізаційного руху пішов просто на південь, і протягом цього віку хвилі людности залили широкі степи південної України, продовжуючи і закінчуючи т. ч. стару попередню колонізацію Запоріжжя і Чорноморщини.

Між цими великими колонізаційними рухами відбулося протягом XVII і початку XVIII в залюднення території пізніших „Слобідських полків“. Цей рух, що продовжував попередній колонізаційний рух на схід, мав менше значіння в загальній історії української колонізації (огляд цього еміграційного руху за часів Хмельниччини див. у I розділі цієї праці). Проте, дослідження цього руху і його наслідків, — залюднення Слобожанщини, має неабиякий науковий інтерес. Протягом розмірно короткого часу Слобожанщина з далекого узग्रаниччя перетворилася на залюднену країну з особли-

вими рисами суспільно-економічних і адміністративних стосунків і культурного життя; процес її залюднення був тісно зв'язаний із розвитком суспільно-економічних стосунків і ходом класової боротьби на Наддніпрянщині. Вже з кінця XVI віку почалося просування сюди з Наддніпрянщини, пізніше переважно з Лівобережжя, дрібного ухадницького господарства в формі міщанських пасік на північному заході країни і козацького степового добуцництва на південному і північному сході її. Маючи риси примітивно-добицницького господарювання, це господарство виразно пов'язане було з просуванням з заходу до Слобожанщини торгового капіталу — магнатського і козацько-міщанського. Дослідженню слобідського ухадництва напередодні і на початках Хмельниччини (див. розділ II праці) сприяє наявність відповідних матеріалів, яких ми не маємо для інших частин степової і лісостепової України (суспільно-економічній структурі українського ухадництва автор має присвятити також окрему студію). Дрібне ухадницьке господарство зустрілося на Слобожанщині з помісним землеволодінням і впливами торгового капіталу Московської держави, що просувалися сюди з півночі, спираючись на новозбудовані фортеці півдня Московщини. Боротьба дрібного ухадницького і помісного землеволодіння сповнює першу половину XVII віку і перші роки Хмельниччини: дослідження цієї боротьби дає змогу глибше зрозуміти економічну структуру і класову істоту обох суспільно-економічних форм (див. III розділ праці). У роках 1652 — 55, нарешті, залюднюється країна осіло, з'являються перші українські міста й слободи в ній (див. IV розділ праці). Суспільно-економічні стосунки, що швидко кристалізуються в ново-залюдненій країні, складаються почасти з елементів місцевих, допіру згаданих (ухадництва і помісного землеволодіння на чолі з воеводською адміністрацією), а почасти перенесених до Слобожанщини з заходу (суспільно-диференційована людність, що несла з собою сільсько-господарський реманент, різне майно, гроші тощо). З самого початку осілого залюднення країни помічаємо ми виразну класову диференціацію людности: з одного боку починає утворюватися велика землевласність з ознаками фєвдальних стосунків, утворюється міщанський торговельний капітал і козацьке (дрібно-хutorне) землеволодіння, з другого — бачимо біднішу козацько-селянську масу і масу неосілої, напівспролетаризованої людности. Разом із майном емігранти переносили на нові місця форми суспільно-економічних стосунків, що в своєму розвитку мали багато спільного із стосунками XVII віку на Гетьманщині та Запоріжжі, і це дає змогу порівняльно-історично їх дослідити; але вивчати їх на Слобожанщині маємо змогу в світлі численних джерел, чого ми не маємо а ні для Гетьманщини, а ні особливо для Запоріжжя тих часів. Що особливо має приваблювати до дослідження історії Слобожанщини — це можливість досліджувати розвиток нового суспільства з перших кроків його існування в нових умовах за допомогою багатого матеріалу — воеводського листування, що переховалося до наших часів у складі Древлехраніліща Московського Центрального Архіву.

Завдання цієї праці було дослідити процес залюднення Слобожанщини як наслідок еміграції з Наддніпрянщини в 1650 — 57 роках, отже в тих роках, коли переселення української людности на Слобожанщину набрало вперше масового характеру під впливом бурхливих подій Хмельниччини

і йшло надзвичайно інтенсивно і в нових формах, майже незаних до того часу. Досліджуючи хід еміграційного руху, на меті не малося спеціально вивчати події і хід боротьби на Наддніпрянщині, що спричинили еміграцію, бо на це потрібна була б окрема спеціальна праця, а для неї треба було б притягти матеріали, далекі від безпосередніх завдань цієї роботи; автор обмеживсь тим, що давала рівнобіжна праця академічної Катедри Історії України, і що дали матеріали, належні до історії залюднення самої Слобожанщини. Студіючи історію залюднення Слобожанщини за часів Хмельниччини, довелося спинитися і на часах попередніх, коли готувалося остаточне (осіле) залюднення країни і закладалася його основа. Дослід охоплює колонізаційну хвилю часів „золотого спокою“ і панського гніту 1640-х років; колонізаційну хвилю 1652 р., спричинену репресіями польського панства і жовнірства після Берестечка і Білоцерківської угоди, що їх підтримали старшина і гетьманський уряд; нарешті, найпотужнішу хвилю — хвилю остаточного спаду повстання в рр. 1653—7, коли закладено перші українські міста і слободи на Слобожанщині. Щодо дальших років, починаючи з року 1658 (доби Виговщини і початку Руїни), то в ці часи загостреної класової боротьби на Лівобережжі напрямом колонізаційного руху і його характер міняються, стосунки на Слобожанщині ускладнюються, отже студіювати ці часи, найбільше з міркувань технічного характеру, доводиться окремо, хоч і в тісному зв'язку з попередньою добою Хмельниччини.

Обмежуючись у цій праці дослідженням доби Хмельниччини, автор мусів утриматися від остаточних висновків із своєї роботи. Дослід охопив тільки три перші роки існування осілих поселень, коли суспільно-економічні стосунки саме склалися. Маючи багатий матеріал до історії колонізації у вузько-спеціальному (географічно-статистичному) розумінні цього терміну, автор був обмежений дуже нечисленним матеріалом до історії класової структури суспільства за часів осадження нових осілих поселень. Розв'язати ці питання можна було б тільки шляхом ретроспективного дослідження на підставі багатішого матеріалу дальших років, як це зауважувало авторові під час обговорення його праці на засіданнях Науково-дослідчої катедри історії України. Отже роблячи певні висновки із свого дослід, автор уважає їх за висновки робочі і тимчасові і вичерпливу синтезу матеріалу та остаточні висновки з нього залишає до того часу, коли дослідження дальшої доби Руїни дозволить зробити це з більшою повнотою. До того ж роботу писано протягом 1926—29 років, коли над дослідниками українського минулого, в тому числі і над автором цієї праці, ще занадто тяжили погляди попередньої літератури, і коли багато історично-методологічних проблем, тепер уже розв'язаних, не були ще навіть поставлені. Досить сказати, що саму істоту повстання 1648 року в українській літературі тоді ще як слід не висвітлили. Цим також пояснюється з одного боку обережність авторова у висновках із своєї праці, з другого — певні методологічні хиби роботи; не всі і не цілком пощастило їх авторові виправити, готуючи працю до друку; автор сподівається, що методологічні помилки, яких він допустивсь у своїй роботі, стануть за стимул до відповідної критики і дальшого вдосконалення дослідчої праці на полі історії України за доби феудалізму і спеціально — історії української колонізації.

Огляд літератури.

Огляд праць, що належать до історії Слобожанщини в середині XVII в., можна розпочати з т. зв. козацьких літописів. Побіжне повідомлення Самовидця про оселення слобід на московських землях після подій 1651 р. розвиває Граб'янка емігранти, ніби з наказу самого Б. Хмельницького, виходили за Дніпро і заснували Суми, Лебелін, Харків, Охтирку і „всѣ слободы даже до рѣчки Дону“. Інтересно було б знайти перше джерело цих відомостей, що їх запозичали потім у Граб'янки автори дальших історичних праць; можливо, що відомості ці походили від усної традиції, яка могла б ще тоді існувати. Деякі джерелки зробив Ригельман: він невдало датував оселення зазначених у Граб'янки міст 1650-м роком, подав помилкове повідомлення про оселення р. 1652 Ізюма, але зробив цілком правдивий додаток — про оселення р. 1652 м. Острогозького.

Перші документальні відомості про заселення Слобожанщини зібрали автори „Екстракта о Слободскихъ Полкахъ“ р. 1734, складеного на вимогу Державного кабінету і Сенату, на підставі відомостей Розрядного архіву. Екстракт цей пізніш використав Срезневський (1839), потім він належав Головинському, зник після його смерті і тільки р. 1890 його відшукано і видрукувано („Матеріали“ Д. І. Багалія, т. II, с. 143). Тут поміж багатьма неправдивими відомостями про раннє заснування деяких поселень — Городного (1642), Печеніг (1640), Мохначів (1639), Куп'янки (1655) і відомостей помилкових (дата заснування м. Змієва — 1661) знаходимо і деякі цінні вказівки, що ствердили думки дослідників кінця XIX віку про заселення Харківщини р. 1653, про пізнє заселення Ізюмщини (р. 1680) тощо. Відомостей про інші полки тоді „не сыскано“.

Нову історіографію Слобожанщини розпочинає нарис Г. Квітки, „Записки о Слободскихъ полкахъ“, X. 1812. Цей нарис пізніше передруковано майже без змін у „Современникъ“ (1840 ч. I) і знову, р. 1883, окремим виданням. У своїй розвідці автор наводить фамілійні перекази про осадження Харкова у зв'язку з фамілійним хутором „Основою“ (цей переказ потім дав авторові матеріал ще для двох статей, у „Современникъ“ р. 1840, т. XX („Г. Харьков“) і в „Молодикъ“ на 1843 г. („Основаніе Харькова“). Автор кладе початок колонізації на р. 1646 і про осадження міст Слобожанщини (крім Харкова) не каже нічого нового. Слід відзначити в цій розвідці цілком правдивий образ походження російських колоній з їхньою „четвертною“ служилою землеволодінстю, а також справедливу думку, потім, на жаль, призабуту, що напочатку тільки більші міста зробилися полковими, і тільки згодом коло них складалася і полкова територія.

Незрівнянно змістовніша була розвідка Срезневського „Историческое обозрѣніе гражданскаго устройства Слободской Украины со времени заселенія до преобразованія въ Харьковскую губ.“ („Хар. Губ. Вѣдом.“, 1839, ч. 35, передруковано р. 1883 окремим виданням). Автор використав тут „Екстрактъ о слободскихъ полкахъ“, але не поставивсь до нього критично, не маючи потрібних до цього джерел; автор повторив у своїй роботі помилки „Екстракта“ і додав до них неправдиві відомості, зачерпнені з невідомого джерела (автор посилається на Кониського, але в „Історії Русів“ ми цих відомостей не знаходимо). Це відомості про те, що старі фортеці Зміїв, Цареборисів, Салтов трималися ще в середині XVII віку, а „Ізюмський окоп“ разом із

кількома слободами фортифікували українські емігранти наприкінці 1640-х років. Автор намічає три переселення до Слобожанщини — рр. 1640—3, 1645—7 і 1650—1 і, не посилаючись на джерела, точно зазначає, скільки переселялося в цих роках. Але не зважаючи на ці хиби, спроба Срезневського становила дальший крок на шляху до наукової історії Слобожанщини, особливо в інших своїх частинах. Не була таким кроком вперед праця М. Гербеля, „Изюмскій слободской казачій полкъ“, СПб, 1825, написана на підставі Срезневського і „Історії Русів“; повторюючи оповідання Срезневського про Ізюмський окоп, автор зв'язує відомості „Книги Большого чертежа“ про Ізюмський курган із деякими місцями „Слова о полку Ігоревім“ (потім ці не дуже вдалі міркування повторив далеко обережніший дослідник Головинський, правда, в примітці, не називаючи імені автора). Ізюмський полк на думку автора, найстарший. Також невдалі міркування автора про 5 окремих переселень між 1640 і 1651 роками.

В кінці 1850-х років і на початку 60-х з'явилися нарешті дві цілком наукові праці з історії Слобожанщини: Філарета і П. Головинського. „Историко-статистическое описание Харьковской епархіи“, Х 1857—8, кн. I—V є досить відоме, і я на його характеристики не буду спинятися. Досить сказати, що роблячи огляд заселення Слобожанщини в 1650-х роках пізніший дослідник акад. Д. І. Багалій міг тільки ствердити, чи уточнити й доповнити висновки Філарета про оселення окремих міст. Інтересно, що навіть думки, які автор не підпирає посиланнями, потім стверджуються документальними даними, часом у супереч критикам Філарета. „Слободські казачьи полки“ П. Головинського (СПБ 1856) є перша наукова спроба добрати систематичний матеріал до історії Слобожанщини. Занадто покладаючись на „Екстракт“, що потрапив до нього, і на згадану вгорі працю Срезневського, автор повторює деякі помилкові погляди попередників про численні фортифікації на півдні і про відновлення Валок і Чугуєва силами українців-емігрантів. Натомість цілком правдиво каже про оселення української людности в Царборисові і про особливий характер утворення Острогозького полку з ініціативи й під контролем місцевих воевод. Особливо детально малює автор історію заснування Острогозького на підставі джерел місцевого архіву. Своєрідно уявляє собі автор утворення слобідських полків. „Полковники образовавшихся полковъ, пише він, объявили пограничнымъ боярамъ о поселении и подданствѣ, и полки съ названіемъ Слободскихъ были приписаны къ Разряду“ (с. 67). Звичайно, все це не могло бути так.

Я не буду спинятися на численних менших розвідках з історії слобідського минулого, на таких оглядах, як „Историко-статистическое описание Харьковской губерніи“ В. Пассека (СПБ, 1839), „Описание Харьковской губ.“ С. Кованька (Х., 1857) та інш., бо вони не мають жадного самостійного значіння, принаймні в частині, що належить до XVII віку. Обминаю також численні замітки, вміщені в „Харьковскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ до 1880 р., бо вони не були для мене приступні.

Згадані вище огляди історії Слобожанщини належали до течії історичної думки, що відбивала монархічно-патріотичні настрої зросійщеного українського дворянства і суголосних бюрократичних та інтелігентських кіл. Вихвалення централізованої імперської царської влади і брак якоїнебудь ідеалізації „славного козацького минулого“ характеризують працю Срезневського і, особливо, Головинського, що в своїй праці особливо негативно ставиться до козащини й ніби ставить своїм завданням підкреслити ту користь, що мала її Слобожанщина, з'єднавшись із Російською державою і позбувшись особливостей свого ладу. Усі згадані праці, крім суворо-документалістичної праці Філарета, становлять тільки спроби наукового будування історії і не спиняються перед використанням матеріалів, не вартих будь-якої уваги, а до них приєднують власні здогади, виставляючи їх у цілком категоричній формі і не посилаючись ні на які джерела.

Після праці Головинського більших праць не з'являлося аж до 1880-х р. давніх часів на Слобожанщині розташовані були московські сторожі. Тому не абиякий інтерес для істориків цієї країни мають праці: И. Беляева, „О сторожевой, станичной и полевой службѣ на польской Украинѣ Московскаго государства“, М. 1846, що містить у додатку інтересні матеріали, але студіює не стільки служилу людність, скільки оборонні споруди на півдні, отже являє переважно топографічний інтерес, і праця Г. Германова „Постепенное распространение однодворческаго населения въ Воронежской губернии“ („Зап. Рус. Имп. Геогр. О-ва“, 1857, т. 12, с. 183), інтересна найбільше тим, що опрацьовує загальні питання, зв'язані з осадженням і долею служилої людности; території української колонізації повітів Острогозького і Богучарського, автор майже не зачіпає і зазначає тут тільки 4 однодворських поселення, що походять з XVIII віку.

В середині 1880-х років праця над історією Слобожанщини раптом ожилилася у зв'язку з появою фундаментальної роботи акад. Д. І. Багалія і праці Є. А. Альбовського з історії Харківського полку.

Робота акад. Д. І. Багалія, „Очерки изъ истории колонизации степной окраины Московскаго государства“, М. 1887, сс. XVI + 614 була справжньою енциклопедією історії слобідської колонізації, що підсумовувала зроблене на цьому полі до того часу й була написана на підставі великої літератури і багатьох дуже важливих, чималою мірою до того часу зовсім у науковій літературі невідомих архівних джерел. У своїй праці акад. Д. І. Багалій поставив проблему зустрічі двох колонізаційних потоків, північного російського і західного українського, і розв'язав цю проблему як зустріч двох форм колонізації, „державної“ великоруської і „народної“ української. Протилежність цих двох колонізаційних форм становить основний стрижень праці. Проте ми даремно шукаємо в роботі відповіді на питання, як ставився автор до суті держави і її історичної ролі. Ми не знаходимо тут чичеринського уявлення держави, як понадклясової сили, початку і першого джерела суспільного життя й організації, не знаходимо також ототожнення понять народу — нації і держави і теорії самопокріпачення станів, як у Ключевського, як не знаходимо і виразно виявленої ворожості до воєводської адміністрації. До державної акції на Слобожанщині автор ставився як до факту, не з'ясовуючи її істоти і суспільного змісту. Це, можливо, пояснюється тим, що центр уваги авторової лежить на боці прогигієного чинника, „народу“, недиференційованої демократичної маси, що в собі несе організаційні здібності і творчу енергію. В цьому, як і в зацікавленні окремою українською землею, Слобожанщиною, виявився вплив колишнього учителя авторового В. Б. Антоновича і близькість автора в ті часи до дрібно-буржуазних народницьких течій в українській інтелігенції.

Працю свою акад. Д. І. Багалій не закінчив: але й видрукувана частина становила тільки перший, хоч і великий крок на шляху вивчення історії Слобожанщини, спеціально історії її колонізації. В цій праці автор обняв величезну територію Слобожанщини і Південної Росії і взяв широкі рамки дослідження — від XVI до другої половини XVIII віку. Через те авторові довелося обмежитися, як джерелом, наявним друкованим матеріалом, і тими архівними джерелами, що їх пощастило йому добути при тогочасному стані архівів Московського і Харківського. Крайній стан архівів ставить тепер перед дослідниками завдання виконати величезну роботу коло детального опрацьовання і деталізації відповідних матеріалів і уточнення висновків праці акад. Д. І. Багалія. Цю роботу розпочав пізніше сам автор у своїй історії м. Харкова. Цю працю попередила розвідка „Основаніе города Харькова“ („Харьк. Кал. на 1886 год“). З цієї розвідки автор узяв її короткі відомості про заснування Харкова (одписка воєводи Селіфонтова 1656 р.), що їх подає у своїх „Очеркахъ“, і спеціально спинається на питанні про фундатора міста (І. Каркача, на думку автору). Велика праця,

написана вкупі з істориком Слобожанщини Міллером, „Історія города Харькова за 250 лѣтъ его существованія“ вийшла в рік святкування ювілею м. Харкова, 1905 року. Перший розділ присвячено історії заснування міста, датованого 1654 роком; у додатку видано реєстр 1656 року. У цій праці автор використав великий матеріял тоді вже описаного Розрядного приказу. Проте перший перепис міста і змістовні матеріали „Безгласних“ стовпців, не заведені до опису архіву, не увійшли в роботу. Року 1918 вийшла третя більша праця автора — „Історія Слобідської України“, популярно наукова праця, де автор скориставсь з матеріялу своїх „Очерків“, додав розділи про історію суспільного ладу, господарства і політичних стосунків; у перегляді історії заснування міст нових відомостей ми тут не знаходимо. Фіксування уваги на „народі“, його змаганнях і історичній долі, що виразно позначилося на „Очерках“, тут стає за головну тему викладу. Автор спиняється на питаннях суспільної диференціації, але не виходить за межі диференціації суспільства на стани, що за концепцією автора механічно і мирно співіснують разом у межах суспільства; стосунки між ними автор не висвітлює.

Дві праці акад. Д. І. Багалія мають переважно методологічний характер, хоч містять також і чимало фактичного матеріялу. Стаття „Нѣсколько словъ о характерѣ колонизаціи южной степной окраины Московскаго государства“ („Ж.М.Н.П.“, 1888, VIII; передрук: „Очерки изъ русск. ист.“ т. II, сс. 231—254) являє собою відповідь критикам дисертації автора („Очерковъ“); вона не належить до часів Хмельниччини і не оперує взагалі конкретним матеріялом, а найбільше дебатuje питання про переважний державний характер російської колонізації півдня і слабкість або й брак вільної великоруської колонізації. Автор збиває аргументи своїх опонентів і доводить їх апіорність і безпідставність. Друга стаття — „Къ исторіи заселения и хозяйственнаго быта Воронежскаго и Курскаго края“ („Отчетъ о 37 присужд. наградъ гр. Уварова“, передр.: „Очерки изъ русск. ист.“, т. II, сс. 180—230) є офіційна рецензія на дисертацію І. К. Миклашевського — „Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства“. Ця рецензія містить у собі багато відомостей про джерела історії Слобжанщини і проблеми дослідження історії господарства.

Ряд цінних праць із історії Слобожанщини, власне Харківського полку, дав другий історик Слобожанщини Є. А. Альбовський. Перша його праця — „Історія Харьковского Слободского Казачьяго полка“ („Сборн. Харьк. И. Ф. О-ва“, т. 9 і 10, X., 1895) в частині, належній до XVII віку, не оперує великим самостійним матеріялом; до 1650-х років належить тільки огляд історії заснування м. Харкова, написаний на підставі відписки Селіфонтова. Пізніш автор опрацював матеріали московського архіву, і на їх підставі надрукував 1905 року розвідку „Къ первоначальной исторіи г. Харькова“ („Труды XII Арх. Съѣзда“, II.), де висловив здогад про заснування Харкова 1653 року чи навіть ще раніш, а р. 1914 видав нову поширену редакцію своєї першої праці під назвою „Харьковскіе казаки“. На підставі нових матеріалів автор поширив тут огляд історії перших років існування м. Харкова і піддав під сумнів історичну вартість переказу про осадника міста І. Каркача; натомість вказав на І. Кривошлика, як першого провідника харківських пересельців.

Не обмежуючись історією Харкова і Харківського полку (як територіальної одиниці), Є. Альбовський опрацював, уже зовсім самостійно, за свіжими архівними матеріалами, історію невеличкої фортеці Валок: „Валки украинный городъ Московскаго Государства“ („Сборникъ Харьк. Ист.-Фил. о-ва, т. 16, X. 1905, сс. 8—53). Розвідку написано на підставі великого архівного матеріялу (використано, як видно з посилки, 23 білгородських стовпця). Автор не цілком опанував свій матеріял, не весь захоплений час (40- і 60-і роки) рівномірно оброблений (з 1651 р. перерва до поч. 60-х років), але прекрасно змальовано будівничу діяльність місцевих воевод і незмірно

тяжке існування їх з їхніми нечисленними залогами без їжі, без коштів у маленькому острожку на найбезпечнішому місці Муравської сакми. Українську колонізацію в Валках не зачеплено.

На працях Альбовського виразно позначаються впливи тієї течії дрібно-буржуазної громадської думки, яка виникла через реакцію серед дрібно-буржуазії проти наступу промислового капіталізму і його органу, централізованої державної бюрократії і виявилася в ідеалізації козащини і її „вольного духа“, в протилежність „воеводской жесточи“, що ніби була корінням усього зла. Власне за часів, коли писав Альбовський, це була вже ідеологія пережита, і відродилася в писаннях Альбовського певне під впливом старшої історичної літератури (переважно, очевидно, Костомарова, що на нього автор зчаста посилається), і відродилася в одягу досить реакційних і навіть шовіністичних настроїв.

Обминаємо тут характеристику кількох праць, що мають своїм завданням цілком чи почасти огляд історії Слобожанщини, але принаймні в частині, належній до середини XVII віку, не мають самостійного наукового значіння. Це — опис Харківщини Мочульського, „Описание города Харькова“ Й. Устинова (1881), „Харьковъ. Историко-статистическое исследование“ К. Щелкова (1881) і його ж „Историческая хронология Харьковской губернии“ (1882). Новіша розвідка: І. Левицький, „Историческое прошлое г. Сумъ, Харьковской губ.“ („Труды XIII Арх. Съезда“, II, 1908), написана на підставі попередньої літератури, теж не має самостійного наукового значіння. Зовсім не мають наукової вартості (особливо в розділах до історії XVII в.) розкішно видані „Історія 3-го драгунського Сумського полка“ П. Голодолинського (1902) і „Історія Ахтырського гусарського полка“ В. Потто і Одінцева (1902).

Зпоміж спеціальних розвідок, присвячених окремим питанням історії Слобожанщини, часу 1650-х років торкається студія проф. В. Ю. Данилевича, „Время образования слободских черкасских полков“ („Сборникъ статей, посвященных В. О. Ключевскому“ (1909). Утворення Охтирського полку автор визначає часом між 1655 і 1648 р. на підставі згадок в архівних джерелах про отамана Дмитра Івановича 1655 р. і полковника І. Гладкого 1658 р. Інші полки, на думку автору, утворено пізніш. У новіших розвідках: Сибилев, „Очерки по истории Изюмского края“ (1928) і Терновський, „До історії заселення річки Вовчої“ (Краєзнавство, 1928, IV) не використано свіжих архівних джерел.

Переходимо до праць ширшого характеру, що зачіпають також і історію Слобожанщини.

Акад. М. С. Грушевський в VIII томі, ч. 2 „Історії України-Руси“ присвячує щось із 30 сторінок питанням колонізації Слобожанщини за часів „Золотого спокою“ і почасти попередніх. Використовуючи сировий архівний матеріал, автор перший спинається на питаннях про слобідське ухоронництво, пасічне і степове, добичницьке; детально переглядає також відомості про службу колонізацію по містах московського півдня. Огляд доведено до 1650 року, але він має ширше значіння, намічаючи, в яких напрямках розвивалося тут українське життя в тих часах. Автор спинається і на співвідношенні „народної“ та „державної“ колонізації, але не протиставляє українську „народну“ російській „державній“, а каже про зустріч української і великоруської народної. Автор уважає, що діяльність державної адміністрації була гальмом, що перешкодило великоруській колонізації зайняти відповідне місце на Слобожанщині; автор підносить суперечність інтересів російського „народу“ і „держави“, але не виявляє достатньою мірою класової основи цієї суперечності. Так само і „український демос“, що залюднює Слобожанщину, виступає в автора як недиференційована маса.

В Підручнику акад. М. П. Василенка, „Очерки по истории Западной Руси и Украины“, 1916, кілька останніх розділів присвячено оглядові коло-

нізації Слобожанщини. На думку автора, переселення українців за московським кордон почасті підготувало угоду 1654 року.

Дуже цінну працю з історії залюднення південних околиць Московської держави надрукував І. Н. Миклашевський, „Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства, ч. I. Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII вѣка“, М. 1894. Автор розглядає переважно російську колонізацію, але побіжно подає чимало матеріалу і про українську, наводячи в додатках переписи охтирських і острогоських емігрантів.]

Нарешті, треба згадати новішу працю С. П. Овчаренка, „Земельна власність у Слобідській Україні у XVII—XVIII вв.“ („Записки Іст.-Філ. Від.“ XI, 1927). Передовсім автор спиняється на характеристиці землеволодіння російської людності на Слобожанщині — умовного права землеволодіння в „юртах“ і помісно-однодворського землеволодіння служилих верстов. Автор гадає, що помісні землі дістала і частина козацької людності, але після законодавчого затвердження права заїмки в 1680-х роках вони злилися з заїмочними. Попередніми роками воеводи або ухилялися від розв'язування земельних справ, або розв'язували їх за нормами помісного права. Автор спиняється на випадках ранніх заїмок — 1650 р. під Ольшанськом і 1639 р. на р. Суровцю. Селянську верству автор ігнорує, як нечисленну, помилково спираючись на *argumentum a silentio* своїх джерел.

✓ Попередній огляд літератури показує, що давно вже назріла потреба розробити багатий і приступний матеріал і висвітлити головні питання слобідського минулого досі ще навіть найменшою мірою не задоволена. Опрацювати далі матеріал можна з успіхом не тільки в сфері окремих спеціальних питань, а й шляхом монографічного студіювання історії окремих міст за певну добу їх існування.

Спинімося тепер на актових збірках, що містять джерельний матеріал до історії Слобожанщини з середини XVII віку.

Деякі матеріали дали найстарші офіційні збірки актів — „С. Г. Г. и Д.“ (т. IV, р. 1828) і П. П. С. З. (т. I, 1840); тут маємо, напр., наказа про будування м. Харкова. Найстаршим спеціальним виданням були „Древніе грамоты и другіе письменные памятники, касающіеся Воронежской губерніи“ Н. Второва и К. Александрова-Дольника (Вор. 1851—3); в т. III знаходимо 2 акти про роздавання в Острогозьку хліба і піщалів в р. 1652, а також відомості про упадок м. Воронежа у зв'язку з підлогами для людності нових південних міст. Не знаходимо матеріалів для нашої теми в „Актахъ Историческихъ“ і „Дополненіяхъ“ до них (1842—57), також і в „Матеріалахъ для исторіи Воронежской и сосѣдн. губ.“ М. де-Пуле (В., 1861). В „Актахъ Оскольского края“ Н. Н. Голицына („Тр. Кур. Ст. Ком.“, в. I, Кур., 1863) відано ряд актів про землевпорядкування московської служилої людності в Новому Осколі за 1656—7 р. Численний, хоч одноманітний матеріал надруковано в т. III „Актовъ, отн. къ истор. Ю. и З. Росс.“ (СПБ, 1862) — до історії прикордонних суперечок на московському кордоні і боротьби воеводської адміністрації з мандрівною українською людністю і пасічниками — промисловцями на Слобожанщині перед Хмельниччиною.

Отож поживавленню наукової праці за 1850-х і 1860-х років відповідав і ряд актових видань. Дальше видання актів на місцях загальмувалося надовго, а „А. Ю. и З. Р.“ містили вже матеріал з іншого часу. Робота коло видання актів поновилася одночасно з відновленням дослідчої роботи з історії Слобожанщини й інших частин Росії в середині 1880-х років. Збірки джерел дають з років Хмельниччини не дуже численний, але цінний матеріал. Хронологічно перша збірка джерел з історії властиво Слобожанщини — це „Матеріали для исторіи колонизації и быта степной окраины Московскаго государства“, акад. Д. І. Багалія, Х. 1886 що вийшли майже одночасово з „Очерками“ цього автора. До 50-х років належить 3 актів (згадуваних

вище): одписки воеводи Арсен'єва про влаштування сумських „черкас“ 1653 р. (ч. 8), скарга воев. Селіфонтова на неслухняність харків'ян 1657 р. (ч. 9) і реєстр людности в м. Охтирці 1654 р. (ч. 10). Під ч. 25. крім того, подано опис Тернівської волости 1678 р. з інтересним реєстром міст, звідки емігрувала тамтешня людність. Року 1887 вийшла друком збірка актів Л. Б. Вейнберга „Матеріали для історії Воронежской и сосѣднихъ губерній. Воронежскіе акты“, т. I, Вор. 1887, вони містять наказ воеводі Д. Д. Астаф'єву р. 1653 про набір до Острогозького 150 чоловіка стрільців і 20 пушкарів. Ще раніше, року 1885, В. І. Холмогоров надрукував „Акты, относящіеся къ Малороссіи“ („Чтенія Москов.“, 1885, кн. 2, сс. 1—46). Для 50-х років там маємо такі документи: опис сторож і фортифікацій між Білгородом і Ворсклом з р. 1651, опис фортеці („стрельныя книги“) Острогозького з р. 1652 з реєстром місцевої людности і такі самі описи міст Нежегольська і Колонтаєва р. 1654.

Небагато дає для наших років і друга збірка — акад. Д. І. Багалія „Матеріали для історії колонізації и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерній“, т. II, Х. 1890; вона містить у собі: реєстр чугуївських станичників, р. 1650, опис будови валів у Новому Осколі 1651 р. з реєстром залоги (серед інших категорій військової людности — 103 українця), скарги харківського воеводи Селіфонтова на те, що чугуївський воевода не шле йому допомоги, р. 1655. Року 1894 вийшов другий том „Актовъ Московскаго Государства“, СПб, що містить у собі багатий архівний матеріал, зачерпнений з Московського столу Розрядного архіву кол. Арх. Мін. Юстиції. Для колонізації Слобожанщини знаходимо тут чимало відомостей: напад 2 тис. „воровських“ черкас на чолі з Грицьком Торським р. 1647 (ч. 306), колонізація на Тору р. 1648 (ч. 332), теж р. 1653 (ч. 522—525), оселення українців у Цареборисові р. 1654 (ч. 601), оселення 1000 черкас в Охтирці (акт. 1655 р. ч. 849; два останні акти дають зовсім свіжий матеріал), події в Змієві р. 1655 (ч. 951), розподіл землі між українською людністю в Ольшанському 1652 р. (чч. 481, 483, 532), відомості про те, що наддніпрянська людність охоче переходить до Слобожанщини (р. 1653, ч. 514, 515), татарські напади — під Валуйкою р. 1646 і 1651 (чч. 293 і 323), під Валками р. 1647 (ч. 295), Змієвом (ч. 951) тощо. Року 1905 вийшла третя збірка актів акад. Д. І. Багалія — „Матеріали для історії города Харькова въ XVII вѣкѣ“ („Сборн. Хар. Ист.-Фил. о-ва“, т. 16, сс. 396—507), де видано відписку воеводи Селіфонтова р. 1656 і ряд чолобитних харківського духовництва з 1657 року. Крім того дрібнички знаходимо у Сторожева („К. С.“, 1890, переважно з історії російських залог по „Черті“), у Н. И. Петрова, „Къ історії колонізації степной украины“ („К. С.“, 1888, IV, VI) — з чугуївських паперів 1650-х рр., 1 акт, виданий в „Матеріалах“ акад. Д. І. Багалія, т. II, Миклашевського (ор. cit) — охтирські і острогозькі реєстри і матеріал про заснування Тернівської слободи, у Н. А. Благовѣщенського, „Четвертное право“, М. 1899, — оселення українців в Новому Осколі і коло нього в слоб. Слонівці; у С. П. Овчаренка, „Земельна власність у Слобідській Україні у XVI—XVIII вв.“ (Записки Іст. Філ. Відд., кн. XI, К. 1927, сс. 41—102) — ольшанська заїмка 1650 р.

Отож серед друкованих джерел ми знаходимо часом дуже цінний, але все ж уривчастий, а часто й просто випадковий матеріал до історії Слобожанщини XVII віку. Тільки студіювання сирового архівного матеріалу московських збірок (де цей матеріал тільки й зберігся) дає змогу піти далі у вивчанні минулого Слобожанщини. Використування московських архівних фондів XVII віку, особливо найціннішого для історії Слобожанщини Розрядного архіву, стало можливе після видання нещодавно закінченого детального друкованого „Описанія документовъ и бумагъ, хранящихся в Московскомъ Архивѣ Министерства Юстиціи“, тт. 10—20.

Архівні джерела до історії залюднення Слобожанщини в 1650-х роках.

Архівні матеріали до історії Слобожанщини в середині XVII віку по місцевих архівах майже не збереглися, і це цілком зрозуміло, бо в тих роках тільки починалося стале заселення країни будова перших міст її. Натомість великий, подекуди вичерпливий матеріал маємо в архівах центральних „приказів“ Московської держави XVII віку (тепер їх сконцентровано в „Древле-хранилище“ Московського Центрального Архіву).

В середині XVII віку Московська держава, заклопотана небезпечним становищем на західному (польському) кордоні, все ж чи не найбільшу увагу і чи не найбільшу частину своїх коштів звертала на оборону свого півдня і виявила тут жваву віськово колонізаційну діяльність. За таку увагу свідчить величезна маса листування московських центральних установ з воеводами південних міст. Щодня до Москви надходили „одписки“ воевод, і щодня боярська дума давала розпорядження — накази до них. А що діяльність воевод охоплювала в ті часи всі сфери життя південних міст, ми знаходимо в цьому листуванні багатий і різноманітний матеріал для вивчення історії московського півдня в XVII стор., а також і історії Слобожанщини, що територія її цілком належала до складу Московської держави і до сфери безпосередньої управи воевод південних московських міст *).

Керування містами півдня сконцентроване було в Розрядному приказі. Цей приказ „відав“ спеціально озброєні сили — „служилу“ людність держави, але через те, що головну функцію адміністрації на півдні, ще майже не залюдненому, становила організація військової оборони, південні міста підлягали Розрядові і в усіх інших ділянках адміністраційної діяльності державного апарату. Правда, це загальне правило не було абсолютне, бо практика приказного урядування взагалі не знала суворого розмежування функцій окремих центральних установ. Але інші прикази, навіть всевладний фінансовий центр — „Приказ Большого Прихода“ і „Поместный Приказ“ в урядуванні південних воевод втручалися мало. Через те мало не всі матеріали московського півдня і Слобожанщини скупчено в архіві Розрядного приказу. Діяльність Розрядного приказу розподілена була між окремими столами, що „відали“ певний комплекс міст, або певну галузь адміністраційної діяльності Розряду. Розподіл цей був дуже невиразний і мінливий, і питання про зміни в складі розрядних столів і їх компетенцію досі ще не висвітлено в історичній літературі. Це питання особливо утруднюється: 1) приказною системою особистих доручень, коли окремим дякам певного столу тимчасово доручалося „відати“ деякі міста чи галузі урядування, що звичайно належали до компетенції інших столів; 2) тим, що до столів загальної компетенції („Приказного“, „Денежного“ тощо) „приписували“ деякі міста в цілому обсязі їх адміністрації; 3) поширенням звичаєм передавати з одного столу до іншого потрібні йому документи в складі цілих архівних одиниць — „книжок“ чи „стовбців“. Коли скасували прикази (1711 р.), архівні збірки столів ще більш поплутано. Щодо території Слобожанщини, яка нас

*) Місцеві архіви воевод збереглися в архівах місцевих установ: російські переходять в М. Д., українські — в Харк. Іст. Арх.; але й ті і ті ще не розібрано. Між іншим дуже добрий опис одного місцевого архіву — Зміївського за 1658 р. маємо в ст. 99 Білгородського столу Розряду (М. Д.).

передовсім цікавить, можна всеж сказати з певністю, що в середині XVII ст. її видав Московський стіл, властиво його підвідділ, „Повитье дел Белгородского полка“.

Тепер архів Розрядного приказу складається з архівів 8 столів і кількох серій документів, не поділених поміж столами. Спинімося на тих архівних фондах, де є найбільш матеріалів до історії Слобожанщини.

Білгородський стіл. Утворений з „Повітя Белогородского полка“ Московського столу в останій чверті XVII ст. Видав усіма галузями адміністративного життя міст московського півдня, об'єднаних в територіальну одиницю Білгородського полку, що до нього належала і Слобожанщина (від сівських міст Орла і Курска на заході до горішнього і середнього Подоння на сході). Містить у собі переважну частину матеріалів до історії Слобожанщини (до $\frac{2}{3}$ усього матеріалу з 1650-х років). Листування складається з справ про військові дії, улаштування й організацію військової „служилої“ людности організацію воеводської адміністрації по містах, будівництва і фортифікування нових міст, переважно „Білгородської Черти“, і потім керування українською колонізацією Слобожанщини, охорону й оборону південного кордону держави на середньому Дінці (організацію сторож і станиць); тут таки знаходимо численні „вістові відписки“ про події на Україні (Наддніпрянщині). Справи поділяються (як і по інших фондах) на властиве листування і статистичні матеріали (списки, реєстри, описи тощо). До історії заселення Слобожанщини знаходимо тут отакі найбільші збірки матеріалів: про слобідське ухоронництво, описи пасік (особливо стовбці 20, 211, 242, 256, 268, 291, 304, 314), боротьба з ухоронницьким „воровством“ (ст. 140, 181 і інш.), осадження нових міст — Харкова (ст. 370, 394, 504), Сум (ст. 405), Охтирки (ст. 146, книжка 34), Цареборисова (ст. 401, 409), слобід на Харківщині (ст. 404), сл. Тернів (ст. 1035 і 1082), острогозька еміграція (книжка 30), організація українських громад, їх господарчого життя, землевпорядкування і розмежування з сусідніми, будівництва міст і фортець у них (ст. 370, 389, 391, 397, 404, 409, 431, 380), реєстри: еміграції 1652 р. (ст. 1035), перепис слобідських міст 1655 р. (ст. 384), ряд переписів 1656—7 рр. (ст. 392), перепис 1659 р. (ст. 480), перепис 1660 р. (книжки 19 і 44), переписи людности Охтирки (книжка 34), Цареборисова (кн. 56), Острогозька (кн. 30, 31, 32); організація воеводської влади і стосунки з українськими громадами (ст. 33—серія наказів новим воеводам за 1655—56 рр., ст. 294, 389, 391, 394, 399, 409, 481) організація московських залог і помісного землеволодіння (ст. 328, 370, 384), переписи російських залог по містах (ст. 299, 327—за р. 1651, книжки 2, 15, 56); у цьому ж таки столі знаходимо численні матеріали про організацію українських залог по південних московських містах і багато „річних сметних книжок“ міст, підлеглих Розрядові і, зокрема, міст Білгородського полку. З наведеного бачимо, який багатий матеріал дає цей стіл; та все ж є в цьому матеріалі й чималі прогалини, що їх почасти поповнюють матеріали інших фондів.

Сівський стіл. Як можна гадати, утворений також в останній чверті XVII ст. з Хлібного столу, що видав хлібні запаси держави, а спеціально (і всебічно) — міста Сівського полку: Путивль, Рильск, Сівськ, Курськ, Брянськ і Орел з їхніми повітами. Діяльність путивельського воеводи поширювалася часом і на західну частину Слобожанщини (Охтирщина і Сумщина); крім того, керуючи різним сполученням із Доном, цей стіл втручався в життя міст на середньому Дінці — Змієва й особливо Цареборисова. Щодо всіх цих міст компетенція столу була тотожня з компетенцією Білгородського. До історії Слобожанщини 1650-х рр. цей стіл містить такі матеріали: сутички з пасічниками (ст. 129, 152), осадження Охтирки (ст. 158), Сум, Ворожби і Городного (ст. 161, 179, 180), будівництва Цареборисова (ст. 186), реєстри українських залог (ст. 158) і московських залог 1650 р. (ст. 129). Сівський

стіл мав також обов'язок керувати військовими діями на Наддніпрянщині а пізніше — московськими залогами на Лівобережжі (Гетьманщині); звідси — матеріали про кампанію 1633—5 р. (ст. 178), напад на Чугуїв 1639 р. (ст. 124) і накази щодо еміграції з заходу (ст. 158).

Московський стіл. В архіві цього столу лишилося чимало матеріалів, що їх власне слід було передати свого часу до Білгородського і Сівського столів. Цей стіл як центральний стіл Розряду, мав доглядати військовий стан цілої держави, отже і південної частини її. Серед книжок загального змісту збереглися переважно „записные“ — запис вхідних паперів усього Розряду. Серед стовпців є деякі оригінальні справи щодо Слобожанщини 1650-х років: оселення Охтирки (ст. 264), будова старого Цареборисова 1600 р. (ст. 35), земельні суперечки Острогозької і Ольшанської, громад (ст. 252), справи Святогорського монастиря (ст. 109, 126, 147); крім того низка переписів розрядних міст і численні матеріали про влаштування по них українських залог.

Приказний або Послужний стіл видав поліційно-судові справи в межах цілої держави, а спеціально йому підлягали виходні з сусідніх держав, отже й українські емігранти. Проте дальше керування вже влаштованими емігрантами належало іншим столам. До цієї частини діяльності столу належать численні (переважно судові) справи північних українських залог; справи емігрантів — пасічників на Поворсклі (ст. 203, 571); еміграція 1636—7 рр. (ст. 99), готування до еміграції 1648 р. (ст. 571); наказ прийняти емігрантів 1651 р. (ст. 39), еміграція Дзиковського (ст. 281), влаштування зміївських емігрантів (ст. 214), справа про осадження Харкова і будування Сумської фортеці (ст. 508). Судових справ українських громад Слобожанщини з 1650-х років, на жаль, не знаходимо, бо цих справ, мабуть, ще не передавали до суду воевод.

Грошовий стіл керував збиранням мита і податків; українців на Слобожанщині від них звільняли, отже маємо тільки дві прибутково-видаткові книжки з м. Чугуєва (ч. 104, р. 1654 і ч. 105 р. 1657) і кілька „оброчних“ книжок з міст вздовж „Черти“.

Помісного столу насправді не було; архівний фонд із такою назвою утворено вже тоді, як упорядковували розрядний архів у середині XVIII в., з фонду „помісних стовпців“, що його не знати коли виділено з архівів столів. Зміст їх — справи про землевпорядкування служилої людности міст Білгородського полку. Для нас цікавіші острогозькі справи (ст. 131), розпис північних українських залог за 1650 р. (ст. 39) і землевпорядкування Сумської і Ворожбянської громад (ст. 46).

В Новгородському і Володимирському столах і Київському Повитті знаходимо випадкові документи з Слобожанщини: в Новгородському — деякі справи з мм. Валук і Острогозького (ст. 8, 168), в Володимирському — справи Святогорського монастиря (ст. 46), північних українських залог (ст. 21, 91, 131) і „годова сметна“ книга слобідських міст 1663 р. (ст. 145).

Крім архівів столів у складі Розрядного архіву є ще кілька фондів, складених із різних спеціальних груп документів: Десятні, Різних столів, справи розрядні, справи різних міст, Розрядні в'язки, Смотренні списки, списки різних (вищих) категорій служилих і „безголосні“ стовбці. Для нас цікаві перший і останній фонд, інші не мають потрібного матеріалу зовсім, або тільки з пізніших років.

Десятні — це списки служилої людности певних категорій, приписаної до окремих міст, що має право на грошовий і земельний оклад. Деякі дослідники (Оглоблін) нехтують десятнями, яко історично-географічним джерелом; проте десятні, особливо десятні „роздаточні“ містять щоразу переписи людности, що фактично належать до складу певної залоги і т. ч. становлять цінне джерело для статистики залюднення країни. Деякі документи потрапили

до цього фонду випадково. Для нас являють інтерес десятні українських залог (їх чимало), перепис 1660 р. (дес. 254) і десятні слобідських станиць.

„Безголосні“ стовпці загубили свої попередні фонди. До нашої теми належить один напівзотлілий, але інтересний стовпець справ щодо оселення Охтирки і Харкова і матеріалів перепису р. 1655 (ст. 223).

Перейдімо до архівних фондів інших приказів. Як згадувалося, земельні справи південних міст видав Розряд. Проте в Помісному приказі знаходимо чимало „писцових“ книжок цих міст (ч. 1, ч. 43—мірні урочища, меж'ї строельна Острогоського, видана у Холмогорова, ч. 50, ч. 171, видана у Миклашевського; до Слобідських міст 1650-х рр., крім кн. 43, нема нічого) і серія „Одказних книжок Білгородського полку“ (для нашої теми теж немає матеріалу). В стовбцях Помісного приказу певно також є чимало матеріалу з Слобожанщини; але цей фонд ще не розібраний, і використати його не було змоги.

В Посольському приказі знаходимо листування з приводу еміграції до Слобожанщини; відзначимо листування з приводу пасік на кордоні Слобожанщини—за 1650 р. (в Польських справах, ст. 1-b) і за 1652 р. (листування з гетьманським урядом, в Приказних справах, ст. 54); для дальших років матеріал є ще і в справах Малоросійських і, можливо, в Кримських.

У Малоросійському приказі знайдено листування і накази Путивльському воеводі в справі очікуваної еміграції 1649 р. (ст. 5816.—5).

У Сибірському периказі переховується листування з приводу переходу полку Ждана Коншина із складу війська Сагайдачного на московську службу 1619 р. (ст. 1).

Нарешті, деякі матеріали можуть виявитися в архівах місцевих установ, переданих в середині XIX в. до Москви, але ще не розібраних.

Щодо інших архівних установ Москви, то матеріал для другої половини XVII в. є ще в Лефортовському архіві, а по різних архівах і бібліотеках Москви і Ленінграду можна знайти мапи і рисунки з Слобожанщини, переважно з пізніших років. Матеріали провінціальних архівів—Воронізького і Курського з середини XVII в. вже видано (див. вище).

По українських архівах не збереглося сливе нічого. У Харківському Історичному Архіві переховується т. зв. „Чугуївське листування“—архів Чугуївського воеводи, що був у користуванні Філарета (58 стовпців, переданих від акад. Д. І. Багалія і 100 стовпців, переданих із Москви). Тут знаходимо матеріали про розташування служилої людности по селах в околицях Харкова в 1640-х рр. (ст. 36), про осадження слободи Пученіг (ст. 16), чолобитну Сірка і Грицька Каркача 1658 р (ст. 41) тощо. У цьому ж таки архіві переховуються острогоські матеріали з архіву Головинського і нещодавно передані з Москви архіви місцевих установ („Присутственных мест“), ще не розібрані. Найінтересніші між ними фонди сумських і зміївських установ.

У Києві—у Всенародній Бібліотеці (ВБУ), в рукописному відділі, переховується 6 стовпців „Чугуївського листування“, передані з Музею кол. Церк.-Археол. Т-ва (ч. 764, за описом Лебедева ч. 510) і багато виписок із документів московських архівів.

В Одесі—в Історичному Архіві—переховується серія стовпців, що належали гр. М. Толстому.

На попередніх сторінках подано можливо повний огляд архівних збірок, що містять у собі матеріали до історії Слобожанщини в середині XVII в. У тих самих збірках треба шукати матеріалів і за другу половину цього віку, а також і матеріалів до історії української національної меншости на Курщині, Орловщині. Вороніжчині і Тамбовщині. Спинімося тепер на загальній характеристиці і оцінці всіх загалом матеріалів воеводсько-приказного урядування XVII віку.

Діловодство приказів, а спеціально приказу Розрядного поділялося на дві великі групи документів: стовпці і книжки; різниці технічного характеру відповідав і різний зміст: в стовпцях містилося біжуче листування, у книжках — більші документи: списки й описи, себто матеріал переважно статистичний; проте цей розподіл не був абсолютний: у стовпцях ми часто натрапляємо на статистичні матеріали (особливо чернетки реєстрів), а в книжках містилися, крім переписового матеріалу, ще записи вступного листування, в Польському приказі — також звідомлення послів.

Поточне листування можна також поділити на дві групи: „одписки“ воевод і накази — розпорядження уряду.

Одписки воевод — основне історичне джерело XVII віку. Проте, якось класифікувати їх нема жадної змоги; в одній одписці ми часто знаходимо найрізноманітніший матеріал, а саме: повідомлення про події в сусідніх державах і околишніх містах, одержані від спеціальних посланців, випадкових самовидців, станичників і сторожів чи від сусідніх воевод; рапорти про стан міста і залоги, про різноманітні галузі адміністраційної діяльності воевод, виконання наказів уряду тощо; запитання про інструкції уряду в сумнівних, особливо важливих випадках чи в випадках різних труднощів у діяльності воевод. Увесь цей матеріал подавався без якої-будь послідовності. З формального боку завжди точно зазначалося прізвища воевод і дяка — авторів одписки; але про назву міста, звідки йшла одписка, можна довідатися часом тільки із змісту одписки чи навіть посередньо — з прізвища воеводи; також дату одписки ніколи не зазначалося, і її доводиться шукати або в змісті одписки, або виводити приблизно з дати одержання одписки, яка до Москви йшла з Слобожанщини звичайно півтора — два тижні, а в окремих випадках — один тиждень чи, з запізненням, — три тижні. Підкреслень не вживали, а особлива важливість запитання чи повідомлення відзначалася, іноді дослівним повторенням уже сказаного двічі або тричі. Дуже корисний для дослідника звичай цитувати, також часом слово в слово, зміст попередніх одписок, одписок інших воевод і попередніх розпоряджень і інструкцій уряду. На звороті писали адресу і прізвище посильного, що віз одписку. До одписок додавалося звичайно: тексти вістових звідомлень, допитів тощо, різноманітні реєстри, розписи й описи та оригінали чолобитних, в разі потреби остаточної постанови уряду у відповідних справах. Звичайно, жадних підроблень і фальсифікацій в урядовому листуванні ми не знайдемо, але критично ставитися до змісту одписок конче треба й тут. Узагалі вірити загальним твердженням одписок можна хіба з великими застереженнями і приймати можна тільки відомості, стверджені конкретними фактами. Але й ці факти треба критично зважувати; беручи на увагу дзі протилежні тенденції авторів одписок, що спричинялися до подавання неправдивих відомостей. В одних випадках воевода, перебільшуючи успішність своєї діяльності, міг зм'якшувати і затушковувати труднощі й опір місцевої людності, щоб створити враження, ніби в дорученому йому місті все гаразд; в інших випадках, бажаючи виправдати свої невдачі і невиконання урядових розпоряджень, воевода міг перебільшувати опір і неслухняність людності, і свою безсилість, особливо, коли одночасно домагався збільшення коштів і складу російської служилої залоги. В кожному даному випадку звичайно є змога вгадати напрямок зацікавлення і тенденції автора відписки і внести відповідну поправку.

В Москві одержану відписку прочитували, іноді в присутності царя, і на звороті писали резолюцію — „поміту“. Часом поміту окремо розвивали ширше, але як і поміту — в точних, стислих і ясних виразах. Далі, вже дяки в приказі на цій підставі писали грамоту — наказ у чернетці, уживаючи звичайної форми царських грамот, цю чернетку виправляли, іноді кілька разів наново переписували і, нарешті, писали білову, що її відсилали на місце призначення. Накази точно датували. Копії відписок і наказів (списки) часом передавали до інших столів і приказів. Цитування в наказах одписок і по-

передніх наказів також збільшує шанси зреставрувати загублені документи. Через те, що збереглися (і покищо відомі) лиш архіви центральних установ (для Слобожанщини — крім чугуївського архіву), ми маємо оригінали одписок і копії (і чернетки) урядових наказів. Все це листування звичайно дає повний образ життя певного міста, діяльності воеводи і політики центрального уряду.

Статистичний матеріал, як згадувалося, містили звичайно в книжках. Відзначимо тут головні типи цих матеріалів. I. Вичерпливі описи міст: 1) Строельні (в широкому розумінні) книжки новозбудованих міст; 2) Розписні — при передачі міста новому воеводі; 3) річні сметні. Ці категорії книжок дають повний опис фортець, інших будівель, підсумки, а іноді й реєстри людности, часом навіть описи земель, розподілених між людністю. Але часом трапляються однойменні книжки, що містять опис тільки одного якогось об'єкту. Це стосується і до II. переписів людности спеціально, це є: 1) Переписні книжки, що їх складали звичайно з спеціального наказу уряду; 2) Смотренні — коли перепис робили на смотру; 3) Розборні, коли одночасно розподіляли людність на окремі служилі і неслужилі категорії; 4) роздаточні — видачі грошового утримання, хлібу і зброї (рогати звичайно). З усіх цих книжок найбільший інтерес мають тільки деякі переписні книжки, що містять часом матеріал про родини і майно людности. Інші щонайбільше дають відомості про озброєння, наявність коней і (для російських служилих) — номінальний оклад грішми і помісною землею. Велику хибу переписів XVII віку становило те, що переписувалася не вся загалом людність міста і околиць поселень, а тільки певні служилі категорії (розряди), отже завсіди лишається відкрите питання: скільки повно категорії перепису охоплюють усю наявну людність; чи правдиво подають вони число людности, що дійсно живе в даному місті, і чи не є це нежиттєве вже повторення попередніх списків. Мінімальний розмір наявної людности становлять роздаточні книжки; є підстави гадати, що всю людність не охоплювали навіть найповніші переписи. Усі переписи мають передмови з точними датами і відомостями про історію й умови перепису. Між іншими у кн. 52 Білогородського столу вміщено дуже інтересний реєстр переписних книжок різних (головно слобідських) міст, що були в Розряді десь близько 1670 р.

На жаль переписів міст Слобожанщини за 1650-ті роки збереглося не багато. Найбільше маємо з м. Острогозька — путивельський перепис емігрантів 1652 р. (Блгр. кн. 30); серія різних книжок (сметних, розписних і роздаточних) з дальших років (кн. 30, 31, 32). Дуже цінний і повний реєстр під час оселення людности маємо з м. Охтирки 1654 р. (кн. 34) — строельні (в широкому розумінні влаштування людности) книжки воеводи вольновського Каминіна. Поза тим маємо підсумки загально-слобідського перепису 1655 р. і серію реєстрів різних міст під час призначення до них перших воевод (1656—7 рр.).

Перепис 1655 р. зроблено по всій Слобожанщині на підставі наказу уряду — переписати українських емігрантів, що незадовго перед тим з'явилися і оселилися на Слобожанщині. Роблено його під загальним проводом Яблонівського воеводи. У грудні 1655 р. переписні книжки були в Москві. На жаль, вони не збереглися, і ми маємо тільки витяг із них (Блгр. ст. 384 і Безголовні ст. 223; див. додаток до „Підсумків“, с. 186). Витяг маємо в двох редакціях — яблонівській і московській, з трохи відмінними підсумками; різницю в підсумках треба пояснювати більшою точністю московського приказного рахівництва, теж не цілком бездоганного, як показують помилки в підсумках московського витягу. У підсумках (отже і в опису) людність поділено: 1) на козаків, чи краще сказати голів родин (бо селянство і міщанство, очевидно, заведено до загальної категорії „черкас“), і їх „дітей“, і 2) на озброєних — кінних і піших — та неозброєних.

Року 1656 до новоосаджених слобідських міст прислано воевод, що зробили смотр місцевої людности і провели переписи окремих міст. Зроблені переписи почасти зібрано у стовбці ч. 392 Білгородського столу; знаходимо тут переписи Острогозького, Охтирки, Змієва, Харкова і Колонтаєва. Усі ці переписи не датовано. Поруч із ними вміщено переписи українських залог Білгороду, Корочі, Нового Осколу, Усерду, Ольшанського, Коротояку і Уриву; частина переписів в уривках; датовано тільки Ольшанський, 1657-м роком. Детально розглядаємо ми ці переписи нижче, в огляді історії оселення поодиноких міст. Належать вони до категорії „именних списков черкасам“ і являють собою голі імена без ніяких інших позначень, крім хиба титулятури військових урядів. Тільки в Острогозьку поименовано окремо дітей. Отже найближче ці списки стоять до „смотренних“, чи „розписних“, що їх складали воеводи, приїхавши до міста.

Розглянувши уважно окремі переписи (див. нижче в розділі IV), ми прийшли до висновку, що вони належать не до 1655 р., як уважали досі, а до різних років, 1655—57, а саме: охтирський подає підсумки, тотожні з підсумками 1655 р.; у зміївському перепису знаходимо дві дати: 165 р. і 17/V, це дає нам 1657 р.; в перепису згадано ім'я Ржевського, що прибув до Змієва у вересні 1656 р.; харківський перепис скріплено рукою воеводи Селіфонтова, що приїхав до Харкова влітку 1656 р.; підсумки обох цих переписів цілком відмінні від підсумків перепису 1655 р. Складачі опису Розрядного архіву, а за ними і наукова література датували весь стовпець, а також і перепис харківський роком 1655 на тій підставі, що на а. 7 вміщено напис: „Список белгородским черкасам, которые были с бояры и воеводы в Черкасских городах (закреслено: во 165-м) во 163-м (выправлено) году“. Далі на аа. 7—9 вміщено реєстр 59 чол. білгородських українців (їх справді в залозі Білгороду було 60), і мова йде про похід 1655 р. в військо Г. Ромоданова. Нижче з а. 10 вміщено список корочанських українців. Помилкове позначення 165 рік замість 163 показує, що реєстр писано вже після 1657 р. Перед цим реєстром вміщено недатований уривок якогось іншого реєстру, а на початку стовпця, на обгортці, напис рукою XVIII віку: „162 году; списки Бѣлгородскаго полку бѣлгородским черкасомъ, которые были на службѣ съ боярами въ черкасскихъ городахъ. У оного столпа заглавія нѣтъ“; цей напис зроблено також на підставі заголовку на а. 7, і він саме спричинив дальші помилки. Звідки взято рік 162 (1654) — лишається невідомим. Іншого способу пояснити датування 1655-м роком стовпця і харківського перепису немає (див. ще примітку нижче, на с. 150); як допіру показано, це датування засноване на непорозумінні: не маючи у стовпці інших дат і різних заголовків, заголовок білгородського реєстру, до того складеного після 1657 р., механічно перенесено на цілий стовпець разом із датою, що власне не належить до часу складання цього (білгородського) реєстру.

На цьому закінчимо наш короткий огляд джерел до історії Слобожанщини XVII віку. Нижче подаємо реєстр головних скорочень в посилках на літературу і архівні джерела.

ГОЛОВНІ СКОРОЧЕННЯ.

Д. Багал'їй. Черки. — Очерки изъ исторіи колонизаціи степной окраины Московскаго государства, М. 1887.

Д. Багал'їй и Д. Миллеръ, Исторія г. Харькова. — Исторія города Харькова за 250 лѣтъ его существованія, Х. 1905.

І. У.-Р. — М. Грушевський. Исторія України-Руси, т. VII (1907), т. VIII—2 1916), т. IX— 1 (1928), 2 (1931).

И. Миклашевскій. Къ истор. хоз. быта. — Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства. Ч. I. Заселеніе и сельское хозяйство южной степной окраины XVII в., М. 1894.

Філарет. — Филаретъ, Историко-статистическое описаніе Харьковской епархіи, I—V, Х. 1857—8.

А. М. Г. — Акты Московскаго Государства, II, 1894.

А. Ю. и З. Р. — Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, III, СПб. 1862.

Ар. Ю.-З. Р. — Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. VII.

Д. Багал'їй. Матеріалы. I. — Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта степной окраины Московскаго государства, Х. 1886.

Д. Багал'їй. Матеріалы. II. — Матеріалы для исторіи колонизаціи и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерній, II, Х. 1890.

Л. Вейнбергъ. Матеріалы. — Матеріалы для исторіи Воронежской и сосѣдних губерній. Воронежские акты, I. Вор. 1887.

П. П. С. З. — Первое Полное собраніе Законовъ Россійской Имперіи, I. 1840.

С. Г. Г. Д. — Собраніе Государственныхъ Грамотъ и Договоровъ, IV. 1882.

М. Д. — Древлехранилище Московскаго Центрального Архива.

Блгр. — Архивъ Розрядного Приказу, стлѣ Білгородскій.

Сівськ. — " " " " Сівський.

Приказн. — " " " " Приказный.

Помісн. — " " " " Помісний.

Моск. — " " " " Московскій.

Новгор. — " " " " Новгородскій.

Безгол. — " " " " Безгласні стовпці.

Дес. — " " " " Десятні.

[далі подається число стовпця („ст.“) чи книжки („кн.“) і аркушу („а.“)],

Малор. Прк. — Архивъ Малоросійського Приказу.

Сибір. Прк. — " Сибірського " "

Посол. Прк. — " Посольського " "

Малор. Спр. — Справи (Дела) Малоросійські (Посольського Приказу).

Пол. Спр. — " Польського Двору " "

Крим. Спр. — " " Кримські " "

Хар. Іст. Арх. — Харківський Історичний Архив, Чугуївське листування, Стовпці Московські і Харківські.

ВБУ, Ркп. відд. — Рукописний Відділ Всенародньої Бібліотеки України (зараз Бібліотеки ВУАН), стовпці зі збірки був. Музея Церковно-Археологическаго Общества.

І. РУХ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЮДНОСТІ НА СХІД І ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ СЛОБОЖАНЩИНИ В СЕРЕДИНІ XVII ВІКУ.

Питання про те, звідки саме прийшла людність, що густо заселила Слобожанщину протягом другої половини XVII віку, вже більш-менш з'ясоване в сьогочасній літературі. З матеріалів, які знаходимо в літературі, випливає, що головна маса пересельців прийшла з центрального Лівобережжя і з правого берега Дніпра і менша — з Чернігівщини і південного Лівобережжя¹⁾. На жаль, відомості, що їх знаходимо в друкованих матеріалах, або зовсім не датовані, або належать до різних чи пізніших часів, коли колонізаційні умови й характер колонізаційного руху були зовсім відмінні. Через те, з міркувань, поданих вище в передмові, великий інтерес мала б спроба підібрати звістки, що належать до певного часу, а передовсім до Хмельниччини.

Залюднення Слобожанщини це властиво продовження великого колонізаційного руху на схід, що відбувався в XVI—XVII вв. на терені майже цілої України. Отже подаючи звістки про еміграцію до Слобожанщини за Хмельниччини, які пощастило призбирати по друкованих та архівних актових збірках, кинемо зараз оком і на загальний хід того руху, в наслідок якого було залюднено територію пізніших Слободських полків.

Про напрямки колонізаційних рухів на Наддніпрянщині в XVI ст. висловлювано в літературі різноманітні погляди. Пересельців XVI віку виводили з далекого Заходу, з земель властиво Польських (Яблоновський і інші польські історики), з земель Білоруських (Владімирський-Буданов — вже на підставі документальних даних, хоч відокремлених і не переконливих). Але природніш було б шукати джерела колонізаційного руху навіть за найраніших часів у властиво українських землях — західній Волині і Поділля, почасти в Галичині, бо тільки такий шлях пересельців дає змогу пояснити процес, як утворилася українська етнічна індивідуальність, і розглядати пізніший колонізаційний рух на схід як природне продовження і дальший розвиток колонізаційного руху людности за попередніх часів.

¹⁾ Див. Д. Багал'їй, Очерки, с. с. 411 — 415, на підставі головних переписів міст Суджі (р. 1665), Миропілля (р. 1681), Тернівської слободи (р. 1678), які видав той же автор (див. Д. Багал'їй, Матеріали, I, с. с. 44 і 75; Новые матеріали для історії Слободської України, Сборникъ Харьк. Ист.-Фил. О-ва, т. 5, 1893, с. 185). Новий перегляд питання — див. М. С. Грушевський, І. У-Р. т. VII, с. 256 і т. VIII, ч. 2, с. 354.

1. Еміграційний рух з Правобережжя.

Питанню про залюднення Правобережжя, особливо до початку XVII в. присвячено низку робіт, між ними є й фундаментальні праці (Владимірського-Буданова і Яблоновського). Але повної картини, як залюднювалося Правобережжя, ми досі ще не маємо.

Колонізаційний рух на Правобережжі почав жвавішати десь у середині XVI віку. Люстрації 1545 і 1552 років ще кажуть про центральну Київщину, як про велику пустелю, де немає людности; певно, що офіційні дані люстрацій не охоплювали вільної місцевої людности, яка не входила в рамки тогочасного офіційного станового суспільства; наприкінці цього ж року, зразу по Люблінській Унії, починаються вже на Правобережжі козацькі і селянські заворушення, які промовляють за тим, що в країні численна людність; в кінці першої чверти XVII в. Яблоновський вже документально занотує тут міцне заселення; але ще раніш колонізаційна хвиля перелилася за Дніпро, щоб за яких 3—4 десятиліття густо залюднити лівобережні пустелі. Ще в XVI в. людність з Київщини і Черкащини з'являється і на Слобожанщині.

Досліди з історії колонізації кажуть нам, що нові землі залюднювано звичайно шляхом поступового розсування всієї маси людности концентрично від свого центру (тільки за великих незвичайних зрушень бувало інакше). Так бувало і за часів передісторичних (як свідчать мовні явища); так було і на Правобережжю наприкінці XVI в першій половині XVII в. Акад. М. С. Грушевський так змальовує колонізаційний рух з західної України: „З українсько-білоруського Полісся, з Побужа, Галичини, з північно-західної Волині суне маса селянського і маломіщанського осадника на полудне і схід, посуваючися звичайно етапами, переходячи в поблизкій околиці: з Галичини на Поділля, з Побужа на Волинь тим часом, як звідси маса емігрантів-утікачів іде далі в сусідні части Браславщини і Київщини найчастіше, поки кінець кінцем ся еміграційна хвиля не перекотиться до крайніх своїх границь — задніпрянських пустинь“¹⁾. Рух міг починатися від периферії, але почавшись від центру, він зараз же передавався всій масі, і периферичні смуги швидко доходили до крайніх меж нової колонізаційної території тим часом, як рух цілої маси йшов далі в межах цієї ж території.

Через такий поступовий рух людности не буде для нас дивним, що наші джерела надзвичайно мало кажуть про переходи безпосередньо з Правобережжя до Слобожанщини²⁾ до часів Хмельниччини і Руїни. Поодинокі емігранти правда, могли туди забігти. Так можливо, що якась ватага емігрантів, занесла туди назву далекої батьківщини — назву р. Сянок; зустрічаємо тут і інші назви, що нагадують нам Правобережжя, напр. р. Домаху, що нагадує таку саму назву Дніпрового рукава під Трипіллям. Львовянина ми

¹⁾ Історія України-Руси, VII, с. 256. Документальні ілюстрації цього руху див. у І. Нодіцького, Содержаніе актовъ о крестьянахъ, „Ар. Ю-З. Р“, ч. VI, т. I; такої самої думки був і Яблоновський (Źródła Dziejowe, т. XXII), кажучи про рух недалекими порівнюючи „wyskokami“ (с. 121), і зазначаючи, що рух odbywawsя „etapami“, а до далеких країв тікали порівнюючи рідко (с. 128 і 130).

²⁾ Але на Лівобережжі Лазаревський (Лубенщина и кн. Вишневецкіе, К. С., 1896, I, с. 115) спостерігав багато виходнів з Покуття і Зах. Поділля.

зустрічаємо серед козаків, що перейшли на московську службу з війська Сагайдачного р. 1619-го ¹⁾. Ватага емігрантів з обох берегів Дніпра в 40 чоловіка з'явилася в р. 1639-му в м. Корочі, були між ними і люди з Білої Церкви; за ними йшла ще друга ватага в 200 чоловіка ²⁾. Та ця еміграція не була звичайна — вона зв'язана була з бурхливими подіями року 1638. З року 1646 маємо низку „поручних записів“ козаків, що мали вступити до Донського козацтва; між ними були козаки з мм. Богуслава, Корсуня, Чигирини ³⁾, але це були мабуть справжні запорожці, що, зважаючи на умови тогочасні, міняли Запоріжжя на Дін, отже це не була також еміграція звичайного часу. Натомість до „побутової“ так би мовити еміграції ми повинні віднести перебування ватаги дегтярів з Правобережжя в лісах під м. Сумами за Хмельниччини; між цими ватагами одна складалася з „подолян“, друга з мешканців „Смелова города“ ⁴⁾.

Але поступово, цілою масою посувалася людність за часів звичайних, спокійних. За великих зламів у житті народів, за глибоких зрушень у нормальному ході їх історичного життя бувало інакше. Під час катастроф, що їх зазнали правобережна Наддніпрянина, східня Волинь і Поділля під час українсько-польських воєн Хмельниччини і потім за Руїни, з'явилися й інші форми еміграційно-колонізаційного руху. Людність вирушає тепер з своїх старих осель зразу цілими селами або загонами, що складаються вже під час руху, і посуваються з родинами й усім майном (навіть бджолами) великими валками по кілька сот родин, щоб у далеких степах Донеччини закласти нове місто ⁵⁾. Так за Хмельниччини засновано м. Суми.

¹⁾ М. Д. Сибір. прк., стовп. 1.

²⁾ М. Д. Блгр., ст. 107, а. 389.

³⁾ Довскія Дѣла.

⁴⁾ Д. Багал'їй, Матеріали, т. I. с. 21. р. 1657 (надрук. помилк. р. 1653).

⁵⁾ В моє завдання не входить розглядати причини, що викликали цей еміграційний рух. В основі цілого руху лежала боротьба селянства проти переможного наступу феодалного панства і панської землеволодіності. За Хмельниччини масовій еміграції сприяла невдача селянського повстання, репресії польського жовнірства, поворот польського панства р. 1652 і, в не меншій мірі, протиселянська політика уряду Хмельницького і його репресії проти козацько-селянських заворушень. Звичайно не останню ролю відіграла і та страшна руїна, про яку ми знаємо хоч би з руїни Потоцького на Поділлі в р. 1650, спустошення країн між Дністром і Богом, мм. Ямполя, Стіни, руїни Триліс в р. 1651-му і нової страшної руїни в рр. 1653—54-му що закінчилася відомою Дрижипільською побиванкою, див. також свідчення Павла Алепського про руїну на Правобережжі після татарського нападу — „Чт. Моск.“ 1897. IV. 1898. IV також перепис міст 1654 року. — „Чт. Мос.“, 1905, II, с. 28, що свідчить про спустошення деяких міст.

Як побачимо, справді еміграція до Слобожанщини збільшилася за останніх років цих діб — 1652 і 1654—5. На еміграцію 1652-го року мав вплинути також і лад, що встановився був на Україні після Берестечка. Про наслідки цієї руїни див. розвідку М. Владімірського-Буданова — Передвиженіє южно-русскаго населенія въ эпоху Б. Хмельницкаго, „К. С.“, 1888, кн. 7. с. 79. на підставі витягів з актових книжок 1648 і дальших років (Ар. Ю.-З. Р., ч. VII, т. I, с. 423). Загальні дані можна було б поповнити і окремими звістками. Так у році 1653-му (в березні) московським посланцям оповідали в Зинькові, що поляки „висікли“ Погребище, Могилів, Борщівку і інші міста, і людність мусить тікати до Московщини (А. М. Г., II, с. 317); навіть з перед-Полісся тікали селяни: так, Юр. Немирич скарживсь, що року 1651 з м. Лугин (Овруд. пов.) і сусідніх сіл втекло 195 душ селян (Ар. Ю.-З. Р., ч. VII т. I. с. 464), Проречисті відомості про руїну 1650—53 рр. на Правобережжі знаходимо

Року 1655-го на Сумині городищі з'явилося 100 д. емігрантів на чолі з отаманом Гарасимом Кондратьєвим, які назвали себе мешканцями м. Ставищ (центральна Київщина); невідомо, чи увесь загін в 100 чоловіка вийшов з цього міста¹⁾. В багатьох містах південної Московщини згадуються „Черкасы Дрожипольские“ — можливо емігранти²⁾.

В інших випадках виходили поодинокі люди й родини, але мандрували так само далеко, мабуть приєднуючися до більших ватаг. Так року 1655 Цареборисівський піп пише до Москви, що він прийшов до Цареборисова по тому, як поляки зруйнували церкву „в Киевской странѣ“, де він правив, і його оселю³⁾. Трохи раніш, року 1652 до м. Яблунова з'явилося 46 душ емігрантів на чолі з отаманом Мартином Степановим, з них 8 були з Правобережжя, і то з місцевостей, досить віддалених від Дніпра, а саме:

з Горностайполя 3
з Звягеля 3
з Старо-Костянтинова 2

— отже з північної Київщини і з Волині⁴⁾.

Так само й охтирські емігранти з'явилися на Слобожанщині в кінці 1653 р. великим загonom у 700 душ, прийшовши сюди „из дальних, городов из-за реки изо Днепра... от разоренья от безбожных Ляхов и от Татар“. У пізнішій звістці (1762 р.) подибуємо відомості, що 1654 року 40 ченців Лебединського монастиря на Чигиринщині на чолі з ігуменом заснували Охтирський монастир⁵⁾. Можливо, що загін у 800 чол., що прийшов під проводом Максима Тимофієва до Чугуївського повіту в р. 1654 і оселився, як можна гадати, в Харкові, прийшов з Правобережжя.

Наведеними звістками обмежуються наші відомості про еміграцію до Слобожанщини з Правобережжя в 1650-х роках. Можливо, що в інших ватагах, що приходили до Слободських міст, був деякий відсоток правобережців, як це було і в ватазі М. Степанова; частина правобережців приходила з Лівобережжя, поживши на Лівобережжі можливо кілька місяців. Та все ж можемо гадати, що за Хмельниччини людей переселялося з Правобережжя до далекої Слобожанщини хоч загалом і багато, але не так як пізніш, за Руїни і т. зв. „Згону“.

2. Еміграція з Запоріжжя.

Треба сказати кілька слів про переходи на Слобожанщину людности з Запоріжжя. Переходи ці безперечно існували, на це вказують згадки про окремих емігрантів як запорізьких козаків. Але конкретних і безпосередніх

у акад. Грушевського, Історія України-Руси, т. IX. 2, с. 883 (тривога 1654 р.), сс. 1039, 1048 (Дрижиполе).

¹⁾ В р. 1654 людність Ставищ складалася з 312 д. козаків і 365 д. міщан (присяжний реєстр 1654 р. Білоцерківського полку в А. Ю. и З. Р. X, с. 790) Після відомої Дрижипільської побиванки частина її учасників здється й собі емігрувала за кордон і в р. 1655 фігурує по південних московських містах під ім'ям „Черкасы Дрижипольские“

²⁾ М. Грушевський, *op. cit.*, с. 1048.

³⁾ М. Д. Блг., ст. 409, а. 100.

⁴⁾ М. Д. Помісн., ст. 42, а. 3

⁵⁾ Філарет, I, 144.

вказівок про переходи з Запоріжжя на Слобожанщину аж до кінця 1650-х рр. не маємо, і це легко пояснити. В 1640-х роках шлях з Лівобережжя на Запоріжжя закритий, і людність або переходить з Лівобережжя безпосередньо до Слобожанщини, або з Запоріжжя йде глухим степом на Дін (як про це згадує наведений вище наказ чугуївському воєводі 1655 р.). В 1650-х роках узагалі не було підстав до еміграційного руху з Запоріжжя на схід, особливо в першій половині десятиліття, а в другій половині 1650-х роківгорода колонізація створила тут умови, не цілком сприятливі для розвитку вільного степового ухідництва. Таким чином безпосередніх переходів на Слобожанщину з Запоріжжя в середині XVII в. було мабуть не дуже багато.

3. Еміграція з Чернігівщини.

На північному заході Слобожанщина притулялася в районі м. Путивля, на Середньому Сеймі, до південно-східного кута Чернігівщини, старої культурної країни, що зберегла, хоч і не цілком, попередню свою людність. Стає можливим припущення, що й Чернігівщина взяла участь у колонізації Слобожанщини. Вже апріорні міркування підказують нам, що північна Чернігівщина не могла брати дуже значної участі. Передусім Чернігівщина не могла бути за тимчасовий притулок для людности, що простувала б до Слобожанщини через Чернігівщину з сусідніх земель — Білоруси й Орловщини. З Білоруси людність до Чернігівщини майже не заходила, як зазначає акад. М. П. Василенко¹⁾, а Орловщина ще не була заселена як слід і мала до того свої власні виходи на південь. Таким чином північна Чернігівщина могла давати тільки власні лишки людности, яких у неї безперечно було не багато в середині XVII віку²⁾.

Тільки в південній Чернігівщині, що ввходила в сферу східного колонізаційного руху української людности, з'явилася в другій чверті XVII віку рухливіша людність, що могла давати емігрантів на Слобожанщину. Справді в наших джерелах маємо лиш нечисленні вказівки на переходи з півночі (наприклад р. 1623 з Новгородсіверщини з с. Талигіна до Путивля прийшло 16 селянських родин)³⁾.

Натомість про переходи на Слобожанщину з південної Чернігівщини в середині XVII віку маємо низку звісток. За Хмельниччини Чернігівщина не зазнала великої руйни; але Радзивілів похід в 1651 році і повернення шляхти в р. 1652-му мусіли налякати тутешню людність⁴⁾. Тому не дивно, що коли попередніми роками маємо тільки порізнені звістки про еміграцію з південної Чернігівщини на схід (напр. року 1648-го селянин з села Бокровиць Черн. во-

¹⁾ Очерки по истории Западной Руси и Украины, К., 1916, с. 570; це питання треба ще далі спеціально розробити.

²⁾ За московської „смути“ з Чернігівщини вийшло мабуть чимало людности; служилі верстви вивела Московська держава і передала Польщі країну правдивою пустелею, як зазначає Яблоновський („Zadnieprze“ с. 242). Діяльність Пісочинського на Новгородсіверщині не на багато цьому лихові зарадила (А. Лазаревскій, Лубенщина и князья Вишневецкие).

³⁾ А. М. Г., I. № 162.

⁴⁾ Про паніку і масову еміграцію з Чернігівщини в зв'язку з репресіями українського уряду і польською окупацією — див. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, с. 323 і 414.

лости тікає до Сівська ¹⁾); року 1646-го складають присяжні записи на службу на Дону козаки з Новгородка-Сіверського та Глухова ²⁾), після року 1650-го, а власне в році 1652-му, маємо звістки про масовий еміграційний рух з південної Чернігівщини. Передовсім у згадуваній збірній ватазі, що з'явилася в Яблоніві р. 1652-го, на загальну кількість виходнів з Лівобережжя — 38 душ 12 душ припадало на Чернігівщину, і то за одним-двома винятками — на південну, а власне:

з Батурина . . . 6	з Седнева . . . 1
з Чернігова . . . 1	з Королевця . . . 1
з Ніжня . . . 1	з Новгородка Сі-
з Кобижчі . . . 1	верського . . . 1 ³⁾ .

Та це були тільки бризки тієї масової еміграції, про яку маємо досить звісток з різних джерел, хоч, на жаль, не знаємо певне, де ці емігранти потім опинилися. Найімовірніш — віллялися вони до українських служилих колоній по містах московського півдня (про цю служилу колонізацію і приплив емігрантів в 1652 р. — див. нижче, в спеціальному розділі). Що ця еміграція зв'язана була не з Берестецькою поразкою, а саме з окупацією Чернігівщини від польського війська в 1652 році, це вже цілком з'ясував акад. М. С. Грушевський ⁴⁾); наведемо ще кілька документальних свідчень про те, що саме польська навала викликала еміграцію. Ще 25 лютого 1652 р. писали до Москви з Путивля, що під Путивлем з'явилися втікачі з Чернігівщини, які тікали „от изгоненія поляков“; тікали „черкаси (козаки), мещане и пашенные люди (селяни)“; переходячи кордон, вони „становятца на... государственной земле у помещиков и путивльцов у дворян и детей боярских по пашнем и по лугам насильством и чинят им многие тесноты“ ⁵⁾. Отже ця людність частково розташувалася на московських помісних землях і очевидно частково перейшла на становище покріпачених селян; але вже тоді, 1652 р., емігранти, як бачимо, зробили спробу захопити землі для себе особисто. З Москви наказано пересилати їх до Путивля, а звідти — розсилати по різних містах південної Московщини. Частину переходнів наказано розташувати „за їх чолобиттям“ в Комарицькій волості (Сівщина), але „от рубежа в дальних местах“ ⁶⁾. Польські жовніри не ставляться до еміграції пасивно — женучись за втікачами, вони іноді переходять через кордон ⁷⁾.

9 березня того ж 1652 року в Путивлі з'явилися представники від загону емігрантів на чолі з Самойлом Курбецьким; емігранти йшли, здається, з Чернігівщини, але походили, можливо, з Правобережжя. У Путивлі посланці оповіли про чутки, ніби „велѣл гетман Хмельницкой полковником и черкасом

¹⁾ А. Ю. и З. Р., III, ч. 157.

²⁾ Донскія Дѣла.

³⁾ М. Д., Помісн., ст. 42, а. 3.

⁴⁾ Згадана праця, там само.

⁵⁾ М. Д., Приказн., ст. 281, а. 195.

⁶⁾ М. Д., Приказн., ст. 281, а. 231.

⁷⁾ Так вкінці березня 3 хоругви німців і поляків, послані від Маховського, що стояв в Конотопі, навздогін за емігрантами, вдерлися до маєтку путивльського служилого Яцина і позахоплювали там московських людей (там само, а. 269).

итти в Чигирин всѣмъ; и они де чают тово, что он гетман хочет убегать от Поляков в Крым“ і „будет их черкас з женами и з детьми с п'ятьсот человек семьянистых людей“, „и били... челом,... чтоб... государь пожаловал, велѣл ихъ принять на свое государево имя на вѣчное житѣе и землями устроить, где ты государь, укажешь“¹⁾.

N.B.
1652

✓ Та найяскравіша і проречиста подія в цій еміграції 1652 року була еміграція цілого Чернігівського полку на чолі з полковником Дзиковським. Ця еміграція досі була відома тільки в загальних рисах ²⁾. Новознайдене листування з приводу цієї еміграції ³⁾ дає змогу застосувати її саме до еміграції з Чернігівщини і змалювати її обставини. Про ці обставини оповіли представники емігрантів в Путивлю 21 березня 1652 р. таке: „Пришли они в государеву сторону для тово, что наступили на них Поляки; а гетман черкаской Богданъ Хмельницкой ихъ подалъ, против Поляков не стоит и с ними (козаками) не збираетца, и город Чернигов и Ботурин, и Борзну, Нѣжин, и Сосницу, и Песочин, и Конотупъ, и Бахту, и Ивангородище с уѣзды черкаской гетман Богданъ Хмельницкой поступилса Поляком от Переяславля по город по Конотопъ. И ныне в тѣ города пришли Поляки и черкасы (!), и уѣздныхъ людей побиваютъ“. З дальших розпитувань з'ясувалося, що емігранти вийшли (мабуть на початку березня) з Чернігова, Батурина, Борзни, Ніжня, Сосниці, Нового Пісочина, Конотопу, Бахмача і Ивангородища „и тѣхъ городов из деревень“, — „черкасы и пашенные многие люди з женами и з детьми и со всѣми своими животы“. Емігранти спинилися під Путивлем, на Білих Берегах; до міста їх не пропущено. Прохали вони, щоб їм дозволено розташуватися поблизу — на Заводицькому городищі на р. Пслі (це — пізніша Ворожба, що її заснували два роки по тому інші емігранти з України). Але після довгого очікування дістали емігранти наказа йти на Дін і мусіли цьому наказові скоритися, але осілися зрештою не на р. Битюзі, як проєктовано, а на лівому березі р. Дону, на р. Сосні, заснувавши там м. Острогозьк. Еміграція відбувалася за дуже тяжких обставин. Дзиковський, прохаючи в своїй чолобитній, щоб їм дозволено оселитися на р. Пслі, зазначав: „если, великий цару, где далеко даси, то всѣ ни зайдутъ, бо барзо есть худыхъ много, которые мало мають на чом поихати“; він прохав скорше видати дозволу оселитися, „бо когда ж, великий цару, уже намъ докичило стояти на Дубровѣ, дѣти нашѣ отци многи малы и не могут тривати, умирают“⁴⁾. Прийшло їх усього дві тисячі душ; казали, що чекають за собою ще з Костянтинова борзенського сотника Забілу „и из ыных городов многих людей“. Пробыли емігранти під Путивлем мало не два місяці, і 5/V їх

¹⁾ Там само, а 197.

²⁾ М. Костомаров („Собр. Соч.“, 1904, кн. 4, с. 482 — 3) свого часу зв'язував цю еміграцію з Берестецькою поразкою і гадав, що це були волинці; Миклашевський (Къ історіи хозяйственного быта Московскаго государства, М. 1894, с. 248) видав перепис емігрантів від 5/V 1652 р., але звернув увагу тільки на статистичні дані перепису. Допіру акад. М. С. Грушевський, на підставі нових архівних матеріалів, зв'язав цю еміграцію з подіями 1652 р. (Історія України-Руси, IX, с. 414).

³⁾ М. Д., Приказн., ст. 281, а. а. 208—230.

⁴⁾ М. Д., Приказн. ст. 281, а. 212; друкуємо цю чолобитну цілком далі, як розглядатиметься оселення м. Острогозька.

переписано ¹⁾. На той час лишилося їх 1.000 душ чоловіків, організованих в 9 сотень; з цих сотень було: три Батуринські, 1 Борзенська, 1 Чернігівська, 1 Конотіпська, 3 без спеціальних географічних позначень. У перепису переписано й майно переселців; переселці здебільшого належали до заможних верстов людності — козацтва й заможного селянства (може й міщанства).

„Полк“ Дзіковського безперечно якось стосувався до офіційної полкової організації чернігівського козацтва. Але дивно, що в урядовім листуванні тогочаснім не знайдено досі а ні найменшого натяку на цю подію; польські джерела теж мовчать про неї. Чи уряд Б. Хмельницького свідомо замовчував цю подію (не бажаючи а ні компромітувати себе, а ні сваритися з Московським урядом), — чи може сама еміграція ця відбулася як не за таємною інструкцією, то за мовчазною згодою гетьмана, що під той час посольством Іскри сам намацував шляхи до тіснішого з'єднання з Москвою і клопотавсь щоб втягти її тим чи іншим способом до польсько-української боротьби.

Обидві звістки про напрямок еміграції з Чернігівщини в 1652 році провадять нас до далеких місцевостей — м. Яблонова, Острогжчини. Про еміграцію з Чернігівщини до Донецької Слобідчини не чуємо ні цього року, ні дальшими. Проте ця колонізація мусіла бути, вже з р. 1653 принаймні, особливо в вигляді поступового масового колонізаційного руху. Щодо можливої території цієї колонізації з Чернігівщини на Слобожанщину, то природно мусіла вона зосереджуватися найбільше на сусідній Сумщині; але, як побачимо, цей район перебував у тісних колонізаційних зв'язках із Центральним Лівобережжям, і колонізація південна і тут мусіла перекривати і поглинати чернігівську ²⁾. Обидві ж вищенаведені звістки кажуть нам, що з Чернігівщини еміграційний рух ішов переважно до віддалених земель (до м. Яблонова і Острогзька).

¹⁾ М. Д., Блгр., книжка ч. 30, а. а. 30—218; видав у вигляді таблиці Миклашевський, ор. cit.; дані перепису (щодо маєткового забезпечення переселців) коментує цей же автор (там само), а ще перед ним — акад. Д. І. Багалій (Очерки, с. 418).

²⁾ Говорячи про чернігівську еміграцію, не можна обминути питання про севрюцьку колонізацію на Слобожанщині. Чуємо про неї ще в XVI ст., коли севрюків використовувано в сторожевій службі; в р. 1589 чуємо про їх озброєні ватаги на Дону; отчинні старовинні уходи путивльських севрюків лежать по обидва боки р. Ворскла в першій половині XVI віку; в 1620-х рр. з ними зустрілися Роменці на уходах горішнього Посулля, а в рр. 1640-х бачимо їх у козацькій службі м. Вольного, куди вони (Стенька Дунчиков з тов.) приїзять з своєї вотчини з бортних ухожаїв (М. Д., Блгр., ст. 146, л. 1); їх завсіди відрізняють від служилих людей, присланих з Росії. Під час розмежування 1648 року вони подають відомості про топографічні назви, які показують північно-український характер їх народности („Глибей Луг, а Литовские люди называют Круты Яр” — отже луг — яр, а не сіножать як у Росії). Бачимо севрюків і в 50-х роках між містами Змієвом і Валками. Але розмір і колонізаційну вагу севрюцького елементу на Слобожанщині не маємо змоги визначити за допомогою наших документальних джерел: у реєстрах новоосаджених міст і слобід 1650-х років не знаходимо жадного сліду севрюцької колонізації, через те мусимо лишити питання про участь севрюків в остаточнім заселенні Слобожанщини поки нерозв'язаним; можливо, що взагалі це питання дається з'ясувати тільки за допомогою майбутніх антропологічних дослідів на Харківщині, які, на жаль, перебувають ще в початковій стадії.

Можна гадати, що севрюцька колонізація, що мала досить анемічні резерви в південно-східній Чернігівщині і спиралася на Слобожанщині на дуже екстенсивне бортне бджільництво і лісове ухидництво, була взагалі слабка і не могла протистояти густим хвилям української людности, що поєнула з заходу 1640-ми роками.

4. Еміграція з Центрального Лівобережжя.

З Слобожанщиною на заході безпосередньо сусідувала центральна і південна частина Лівобережжя, пізніша Полтавщина, що, як вище зазначалося, найтісніш була сполучена саме з Слобожанщиною. Крізь Лівобережжя проходив головний струмінь східного колонізаційного руху з українського Заходу, отже не дивно, що центральне Лівобережжя було тою країною, звідки прийшла чимала частина слобідських емігрантів. Чи йшли пересельці з самого Лівобережжя, чи переходили вони його, ідучи з дальших земель, однаково колонізаційний рух до Слобожанщини перебував під безпосереднім впливом колонізаційних умов на Лівобережжі; отже на виясненні цих умов треба спитися довше.

Ні за Хмельниччини, ні перед тим центральному Лівобережжю не довелося переживати занадто великих військових руйнівних катастроф. Тільки московська кампанія рр. 1632—3 і повстання р. 1638-го відбулися значніш на місцевій людності. Отже через це, а також і через те, що Лівобережжя безпосередньо прилягало до Слобожанщини, ми саме тут спостерігаємо ту форму колонізаційного руху до Слобожанщини, що вище характеризували як повільне і масове посування людності. Як побачимо нижче, найхарактерніш ця колонізаційна форма виявилася в „пасічній“ колонізації, менш в „добичницькій“, а „служила“ еміграція до московських міст дає вже інший тип — виходу на пор. велике віддалення; але два останні типи колонізації мали, як побачимо, менший вплив на остаточне залюднення властивої Слобожанщини.

Спинімося коротенько на історії залюднення самого Лівобережжя. Вище вже згадувано про різні погляди, висловлені в історичній літературі про напрямки колонізаційного руху на Україні. Відповідно до цих поглядів і залюднення Лівобережжя клали на рахунок то емігрантів з Поділля (О. Лазаревський¹⁾), то з білоруської півночі (В. Б. Антонович, М. Ф. Владімірський-Буданов, О. Яблоновський); але природніш і тут і за старіших, як і за пізніших часів виводити переважну масу емігрантів з центрального Правобережжя (пор. думку акад. А. Кримського). Справді з реєстру селянських переходів, якого склав А. Яблоновський²⁾, бачимо, що людиність виходила до Лівобережжя почасти з горішнього Побожжя, з Мозирщини, північної Київщини, але головно все ж з центральної Київщини (Ржищів, Трипілля і інш.).

Починаючи з часів після татарської руїни XIII віку джерела ввесь час кажуть про цілковите спустошення Лівобережжя³⁾.

Але з звісток цих джерел мусимо зробити висновок, що спустошення це не було абсолютне. Ухідницька людиність існувала тут досить постійна, і про неї конкретні відомості маємо з опису канівських і черкаських уходів у люстрації 1552-го року⁴⁾. Ці уходи охоплювали трохи не все Лівобережжя

¹⁾ Лубенщина и князя Вишневецкіе та інші статті.

²⁾ *Їг. Дз.*, г. XXII, с. 128.

³⁾ Нпр. див. мандрівку Пимена Воронізького, описи торговельних шляхів, акти про надання „пустинь“ і т. і.

⁴⁾ Можливо, що вже Вітовтові заходи і його похід року 1399-го спиралися тут, як на Чорноморщині, почасти на поновлену колонізацію країни; на початку XV-го віку маємо звістку

(Полтавське), простягалися вздовж Ворскла й доходили навіть до р. Орелі. Правда, відомості наші конкретно кажуть тільки про севрюньку ухідницьку людність, що приходила з півночі; та що козацьке „черкаске“ „воровство“ розвинулося в XVI ст. на московських південних „українах“, то можна припустити, що козаки з Правобережжя переходячи через Лівобережжя, займалися тут і ухідництвом мабуть навіть більш-менш постійно ¹⁾.

Поновлено тут осілу колонізацію, в другій половині XVI віку; за це свідчать надання маєтків (напр. Байбузі р. 1578-го), ще більше — відома конституція 1590-го року. Ми знаємо, що панська колонізація звичайно йшла за селянською і намагалася захопити нові землі на початку її, але вже по тому, як ця народня колонізація позначалася на господарчій освоєнні нових земель.

Ця старіша колонізація пояснює нам швидкий хід залюднення Лівобережжя дальшими роками. Наприкінці XVI-го віку офіційно зареєстровано міста в середньому Посуллі, на початку XVII віку в долішньому Посуллі; з'являється і м. Миргород (згаданий в „Книге Большого Чертежа“), м. Голтва на Пслі; люстрація року 1622-го каже, що поблизу Миргорода розташовано 25 хуторів, люстрація р. 1633-го реєструє густу мережу слобід у районі Гадячини, до р. 1630-го з'являється м. Полтава на Ворсклі ²⁾. Люстрації з їх невеликими числами людности в нових поселеннях зовсім не дають нам повної картини, як залюднювано Лівобережжя за цих років, і, як каже Яблоновський, немає жадного способу обчислити кількість людности, що не ввіходила до даних офіційних люстрацій ³⁾. Але 20-ми роками Лівобережжя

про колонізацію Глинських, і ми можемо не відкидати зовсім цього епізоду, як це робить ак. Василенко (ор. cit., с. 493), хоч не можемо, звичайно, цілком покладатися на перекази генеалогії Глинських, як це робить Л. Падалка (Прошлое Полтавской территории и ее заселение, П. 1914, с. 45). Далі маємо назви міст на Полтавщині в реєстрі Воскресенського літопису і надання маєтків на Переяславщині. Зразу після нападу Менглі-Гірея маємо звістку про поділ маєтків Глинських (1498), ще року 1493-го татарські послы об'їздять „вотчини“ місцевих севрюків, а далі ці самі севрюки фігурують в рр. 1503. 1513, 1517 і інш., і нарешті їхні уходи занотовано офіційно в люстрації 1552-го року. Усе це каже нам про безперервну господарчу діяльність місцевої ухідницької людности, скільки вона можлива була в умовах постійних татарських нападів.

¹⁾ Варт звернути увагу, що в м. Черкасах за офіційними даними середини XVI в. було багато людности — 730 душ (пор. з Києвом, де було тільки 670 душ). Як відомо, це місто відіграло дуже велику роль в колонізації українського сходу (назва козаків-емігрантів на Московщині: „Черкаси“). Ще року 1546-го путивльський воевода Троекуров пише до Москви, що в „полі“ повно української людности — „Черкасцов и Киянь“ — отже з правобережних центрів.

²⁾ Див. Ф. Николайчикъ, Матеріали по исторіи землевладѣнія князей Вишневецькихъ, „Чт. Нест.“, 14 ч. 1—3; Л. Падалка, ор. cit.; А. Лазаревскій, Лубенщина и князья Вишневецькіе, „К. С.“. 1896, I; Ар. Ю. - З, Р., ч. VII; Jablonovski, Žr. dz, tt. V, XXI XXII і інші огляди. Про сумнівне питання щодо часу коли засновано м. Полтаву — див. Л. Падалка О времени основанія гор. Полтавы, „Чт. Нест.“, т. 10, К. 1896. Загальний огляд історії залюднення Лівобережжя за цих часів — див. Д. Багалъй, Займанщина в Лѣвобережной Украинѣ XVII и XVIII в., „К. С.“, 1883, XII.

³⁾ Лиш по самих містах було р. 1622:

	„слухняних“	„неслухняних“
Іркліїв	50	400
Голтва	20 (30)	230 (700)
Кропивна	60	200
Богущівка	3	40

вже вкриті було поселеннями, і їх кількість промовляє сама за себе¹⁾. Посуваючися лавою наперед, людність вже доходила крайніх меж Лівобережжя напр. на горішній Сулі (р. Терни) і гор. Пслі, де існували вже в році 1628-му уходи з м. Ромна, недавно оселеного²⁾.

Українська людність, ідучи на схід, з давніших часів заходила до степів пізнішої Слобожанщини, простуючи і далі на Дін. Особливо це треба сказати про степових добичників — козаків. Документальні дані про вже давно створені зв'язки з цією територією маємо з середини XVI-го віку: це відомості про стосунки з Москвою і походи Вишневецького, заходи проти „черкаського воровства“ і приймання „Черкас“ на службу — отже початок постійнішої „служилої“ колонізації³⁾. І „воровство“ і служила колонізація особливо розвиваються 80-ми і 90-ми роками того ж сторіччя (одночасно розгортаються козацькі заворушення на Правобережжі). Але важко зв'язувати людність, що емігрувала чи тільки заходила на Слобожанщину саме з Лівобережжям, хоч (як я вище згадував) це досить імовірно, бо тільки емігранти з властивого Запоріжжя (напр., загін М. Федорова, що його розташовано р. 1589-го по сер. Дінці, численні емігранти на Дону і деякі українці запорожці на московській службі) під той час з Лівобережжям можливо не мали нічого спільного (пізніш, як побачимо, було інакше). Більше змоги маємо зв'язувати з Лівобережжям служилу українську колонізацію по московських містах в 20-х роках XVII в.; — ця колонізація знову почалася з ще більшою інтенсивністю після перерви часів московської „смути“. Тепер виходити з Лівобережжя починають не самі добичники - козаки, але й селяни, при звичаєні до осілої хліборобської праці. Виходили вони, мабуть, ще в другім десятилітті XVII-го віку; напр. акад. М. С. Грушевський наводить оповідання Лубенської людности в р. 1618-му, що половина тамтешньої людности розійшлася, коли Ю. Вишневецький почав там заводити незвичайні податки⁴⁾; частина цієї людности могла вийти й за кордон. Велико подіяли на розпорошення лівобережної людности військові дії в рр. 1632—33, коли московське військо підходило до Ромна і Миргороду⁵⁾, а Ярема Вишневецький ходив під Путивль і Сівськ. Особливо ж руїни зазнало Лівобережжя дальшими роками. На рік 1635 припадають перші великі заколоти на Лівобережжі, чуємо, що Полтавці хочуть спалити

Скільки ж „неслухняних“ не увійшло до реєстрів, особливо по хуторах і пасіках! Пор. кількість неслухняних по містах Правобережжя:

	„слухняних“	„неслухняних“
Корсунь	200	1300
Чигирин	50	4500 (?)

За люстрацією 1616-го року усі хутори староства Канівського за Дніпром позахоплювали козаки, і тому навіть реєстра їх не подано, як і в люстрації 1622-го року, де замість хуторів фігурують вже села.

¹⁾ Так О. Яблонівський (ор. cit., т. XX), обчислюючи успіхи колонізації на Лівобережжю перед 1625-м роком, рахує кількість осель на Переяславщині в 76 осад (4165 димів) на Миргородщині — 32 оселі (850 д.).

²⁾ Ніби на путивльській (Московській) території, як запевняли місцеві ухадники-селяни (М. Д. Блг., ст. 20, а. 26); про уходи з Ромна — див. Ibidem.

³⁾ Про служилу і ухадницьку колонізацію детальніш дивись нижче.

⁴⁾ Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2, с. 368.

⁵⁾ Ibidem, т. VIII, ч. I, с. 200

своє місто й емігрувати до Московської держави, відбувається бурхлива рада в Каневі, що після неї 700 душ козаків і, можливо, іншої людности, головню з Лубень, рушають у степ, а тоді на середній Донець, сподіваючись там оселитися¹⁾. Заколоти тривають і далі і закінчуються великим вибухом 1638-го року. Особливої руїни зазнала тоді Лубенщина²⁾. Акад. М. С. Грушевський каже, що під час козацьких рухів козаччина легко опанувала територію повстання і скидала слабку мережу офіційної адміністрації³⁾. Ця адміністрація і за спокійних часів мабуть не охоплювала своїм контролем великої частини лівобережної людности. Козацькі рухи, навіть розпочаті на Правобережжі, завсіди знаходили за Дніпром багаті резерви людности, готової підтримати повстання, а коли трапиться невдача — податися на еміграцію. Це виявилось під час війни 1638-го року, коли відбувалася еміграція Остринина, планована ще раніш, і коли заснуванням Чугуєва покладено початок остаточному залюдненню Слобожанщини. Нижче буде показано, що чугуївські емігранти виразно зв'язані були з Полтавою. З Гадяччини вийшло кілька тисяч людности ніби до Путивля, а всього емігрантів раховано на 20 000 людей і польські послы запевняли, що вони осіли під південними московськими містами і вздовж „Білогородської Черти“⁴⁾. З тих же років ми маємо в московському архіві численні звістки про еміграцію до московських міст⁵⁾ і можемо назвати ті місцевості, звідки емігранти виходили. Це ті самі місцевості, звідки виходили емігранти до Слобожанщини і потім: року 1638-го до Усереду виїхало з Гадячого 29 ч., з Зинькова 28, Прилуки 1 і Лютецьки 7.⁶⁾ Акад. Д. І. Багалій вказує на Гадяче, Миргород, Варву, Лохвицю⁷⁾. Весною року 1639-го з Лубень та інших міст прийшло з родинами до Корочі 40 чол. і казали, що за ними йдуть ще 200 люду⁸⁾. Тоді ж ідуть до Усерду через Сівськ і Курськ емігранти з Переяслава⁹⁾. Цікаву звістку подає О. Лазаревський про те, що на Ворсклі осіла людність, сположена козацькими заколотами 1636—38 рр.; це — судове свідчення козаків Потапенків 1700 р.: „еще подъ часъ Кумейщины, будучисмо лѣтъ недорослыхъ, з отцемъ нашимъ зайшлисьмо до села Стасовець н осѣли мешканемъ гдѣ отъ пяти еще куреней большъ нѣкого не было; а отъ того времени рокъ по року стало людей прибувати“ (рукописні протоколи Полтавського полкового суду)¹⁰⁾.

¹⁾ Цитату відповідного акту див. нижче, де описуємо перші спроби осілої колонізації на Слобожанщині (з М. Д., Приказн. с. 99, 116).

²⁾ М. Д., Сівськ., с. 178, а 122. У Москві тоді чекали емігрантів, сподівалися їх по 300—400 чоловіка разом, і про те, як поводитися на випадок вони прийдуть, надіслано спеціального наказу до Білгорода (Д. М., Приказн., с. 99 а І); могло вплинути на еміграцію і знищення Миргородського полку, приєднаного до Переяславського (див. лист Киселя, Історія України-Руси, VIII, ч. І, сс. 280; 285).

³⁾ Історія України-Руси, т. VII, с. 907.

⁴⁾ М. Грушевський, *op. cit.*, т. VIII, ч. 2, с. 369.

⁵⁾ Чимало відомостей наводить акад. Д. І. Багалій, *Очерки*, с. 160 і далі. Також див. М. Д. Приказн., ст. 99.

⁶⁾ М. Д. Десяття № 201; крім того ж прийшло 20 д. селян, з них 15 з Зинькова.

⁷⁾ *Очерки*, *ibid.* З Варви вийшло 300 чол.

⁸⁾ М. Д., Блгр., ст. 107, 389.

⁹⁾ *Ibid.*, 319.

¹⁰⁾ Лазаревський, *Полтавщина в XVII вѣкѣ*, „К. С.“, 1891, IX, с. 360.

Справді 40-ми роками колонізація відбувалася інтенсивно — опановано на-решті Ворскло, де постає низка сіл. Підкоморій київський Степан Немирич дістає тут низку маєтків (долішне Ворскло — Переволочну, Кобиляки, Санжари і номінально р. Орель)¹⁾. Але офіційна колонізація дає тепер не так збільшення території (на Ворсклі вона дійшла своїх меж, і довго їх потім не переступала), як збільшення гущини людности. Збільшення це було в вічі глядачам і реєстраторам²⁾. За Бопланом у Переяславі 40-ми роками було до 6.000 неслухняних мешканців³⁾. По кілька тисяч людности на більші містечка дає реєстр Пшездецького, що його правда деякі автори мають за непевний⁴⁾, але відомості Пшездецького стверджує реєстр війська Запорозького, складений через рік після повстання в р. 1649-му. Реєстр цей дає цінні й досить повні відомості про стан колонізації Наддніпрянщини в середині XVII в.; на жаль, матеріяли реєстру відповідно не оброблені, але й голі числа (підсумки), кажуть нам про успіхи колонізації. За реєстром в кожному з п'ятьох полків південного Лівобережжя було від 14 до 20 сотень і близько 2 500 козаків⁵⁾. Цікаве спостереження подає А. Стороженко: в реєстрах козаків Переяславського полку він знайшов назви більшости сіл сьогочасної Переяславщини⁶⁾. Швидке зростання людности на Лівобережжі за десятиліття перед Хмельниччиною легко зрозуміти. Це було якраз десятиліття „золотого спокою“, коли розчавлене козацтво збирало сили для остаточного бою. Отже людність за цих років мала лиш одну форму протесту, протесту пасивного проти тиску пансько-кріпацького режиму: тікання й переходи. І цей єдиний спосіб хоч тимчасово полегшити становище людність використовувала досить широко. В 40-х роках закінчивсь термін пільг на слободах по багатьох місцевостях Лівобережжя, і це повинно було сприяти дальшій колонізації на схід. У звітках про переходи емігрантів до московських міст часто зазначається, що емігранти — це селяни, „пашенные мужики“; але й тоді, коли приналежність емігрантів до селянства не визначено точно, ми часто можемо бути певні, що виходила селянсько-міщанська непоказачена людність. Року 1648, напередодні великого повстання, Вишневецький виряджає до Путивля свого урядника щоб перейняти селян, які повтікали до м. Олешні з майном і худобою мабуть з Роменщини; було це саме тоді, як до Москви передавано прикордонну смугу за розмежуванням 1647-го року⁷⁾. Також до переданого Московській державі м. Бобрика тікають люди з с. Ручини Пруди Лохвицького повіту⁸⁾. Інші селяни знову йдуть з цих же новопереданих міст далі на схід, не бажаючи повертатися до Лівобережжя: з Бобрика і Олешні

¹⁾ Н. М. (Молчановський), Лівобережная Украина въ XV—XVII ст.

²⁾ Пор. напр. контракт 1643 р. що свідчить про розвиток тут господарчого життя (М. Грушевський, Господарство польського магната на Задніпров'ю, „Зап. Київ“, т. I, с. 25).

³⁾ В. Г. Ляскоронскій, Г. Левассер де-Бопланъ и его ист.-геогр. труды относ. Юж. Россіи, К. 1901, с. 9.

⁴⁾ Вичерпливу характеристику стану залюднення окремих поселень Лівобережжя за реєстрами-описами 1641, 1647 і 1649 рр. з великим числовим матеріялом подав. акад. М. С. Грушевський, І. У.—Р., VIII, ч. 2, с. 360.

⁵⁾ „Чт. Моск.“ 1874, т. II—III.

⁶⁾ Очерки Переяславщины, „К. С.“. 1891, X.

⁷⁾ А. Ю. и З. Р., III, с. 115.

⁸⁾ Ibid., с. 126.

в р. 1647 10 родин переходять до м. Вольного ¹⁾, везучи за собою навіть таке майно, як поросята та кури; що це — селяни чи міщани, видно з того, що їм бракує зброї.

До селянсько-міщанської колонізації з Лівобережжя належить також і пасічна колонізація в західній Слобожанщині. Досить багатий матеріал про тамтешні пасіки ²⁾ з років 40-х дає змогу не тільки виявити тісний зв'язок їх з міщанством Лівобережних міст і міщансько-селянський склад їх людности (пасічники-рандарі і їх „челядники“), але й ті міста і райони, з якими пасіки були зв'язані. Виявляється ³⁾, що за головне джерело пасічної колонізації було ціле Попселля (Гадяччина, Миргородщина, менше Хорольщина) і південне Поворскля (Полтавщина); меншою мірою — середнє Посулля (Лохвиця). До горішнього Посулля вже з 1620-х років суне людність з Роменщини, а в середині віку до Роменщини привднується ще Конотіпщина ⁴⁾.

Характер людности пасік б. м. зрозумілий. В інших випадках менш ясно, хто саме були емігранти; коли вони мають на думці вступити до московських військових залог, це ще визначає, що це неодмінно були справжні козаки. Так року 1647-го 3 чоловіка (один з родиною) тікають з Ромна до Вольного ⁵⁾. Вказівки на еміграцію до московських міст за цих років дуже численні, а в р. 1646-му, на заклик Москви почалася вже масова еміграція до московського війська, що занепокоїла навіть саму московську адміністрацію ⁶⁾. Ближчі до козацької людности у властивім розумінні козацтва, зв'язаного з Запоріжжям, були, очевидно, емігранти, що йшли на Дін, а особливо ухідники, що промишляли на Слобожанщині „воровством“. Великий розмах еміграції на Дін в 40-х роках занотовує в своїй праці О. Ю. Гермайзе ⁷⁾. Джерела її вказано в двох випадках: 1646 емігрує на Дін 68 чол. з Бобрика, Гадячого та інших міст і кажуть, що готові до еміграції ще 5 тисяч людей ⁸⁾; з поручних записів новообраних для служби на Дону козаків того ж року довідуємося, що виходили: десятеро з Ромна, четверо звідти ж у другому десяткові, ще десятеро з Ромна і Рибного, десять з Ромна і Лохвиці, десятеро з самої Лохвиці, десятеро з Полтави, далі з Гадячого, в інших десятках люди з Гадячого, Зинькова, Миргорода, Олешні ⁹⁾; отже все — з східної половини північної Полтавщини.

Ухідницько-воровська людність південної Слобожанщини зв'язана з цілком визначеним районом: це — Зиньківщина і Миргородщина, менш — Гадяччина і Полтавщина (властива). Тут у Зинькові, Лютенці, Бобрику, Гадячому набирає свою тисячну ватагу Грицько Торський, сам тісніш зв'язаний з Миргородом ¹⁰⁾. Цікаво, що звідси ж, з Миргородщини та Гадяччини, походили „воровські Черкаси“, що громили московських служилих під Хотмижськом,

¹⁾ М. Д., Десятня ч. 213, а. 265; А. Ю. и З. Р., III, 113.

²⁾ Див. нижче спеціальний розділ про пасічну колонізацію.

³⁾ Див. *ibidem*.

⁴⁾ М. Д., Блгр., ст. 20, а. 26; А. Ю. и З. Р., III, ч. 270.

⁵⁾ Д. Багал'їй, Матеріали, т. II, №8.

⁶⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2., с. 347.

⁷⁾ Україна та Дін у XVII стол., К., 1928.

⁸⁾ *Ibid.*, ст. 30.

⁹⁾ *Ibid.*, с. 32.

¹⁰⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 2., с. 352; детальніш див. нижче.

в запіллі „Черти“ в р. 1648-му ¹⁾). Таким чином визначається той район, що переважно був за джерело добичницької колонізації на Слобожанщині перед 1648 роком; приблизно це той самий район, що був за джерело і пасічної колонізації Слобожанщини. 5

Як можна було побачити вже з наведених вище коротких зауважень щодо ходу колонізації, в середині 40-х років ми помічаємо раптовий і надзвичайно інтенсивний розвій колонізації на сході. Позначається він однаково на півночі — українська людність суне до московських залог, на півдні — відбувається гострий конфлікт московських служилих з постійним „черкаським воровством“, на Дону — збільшується відсоток українського козацтва ²⁾). Причину цього явища ми зрозуміємо, коли ми згадаємо, що саме за цих років Польщі пощастило нарешті перетяти шлях українській людності на Запоріжжя; замкнена на Центральній Наддніпрянщині, ця досить численна людність, при звичаєна до степового добичництва, вибирання татарського ясирю ³⁾ і здобування жупанів на Запоріжжю, мусіла шукати виходу ⁴⁾ і знайшла його в південній Московщині, Слобожанщині і на Дону. Таке припущення дає нам нові риси для нашої картини еміграції до Слобожанщини напередодні Хмельниччини. Нижче ще до нього повернемося.

Раніш ніж перейти до огляду еміграції з Лівобережжя 50-ми роками підіб'ємо підсумки і подивимося, що являла собою пізніша Полтавщина в 1650-х роках. Можемо скористатися для цього огляду двома мапами: Боплановою ⁵⁾ мапою Київського воеводства і мапою Лівобережних полків і сотень — Ф. Падалки ⁶⁾. На Боплановій мапі ми бачимо, крім добре залюдненої території Переяславщини, густу мережу поселень у водозборі середньої Сули і Удаю від Оржиці на півдні до Ічні і Ромна на півночі (райони Лубень, Лохвиці, Варви) за Сулою бачимо нешироку смугу вододілу Сули і Хоролу, вільну від поселень, а далі по Хоролу поселення йдуть без пе-

¹⁾ А. Ю. и З. Р., III, с. 196. При бажанні кількість звісток про походження добичницької людности на Слобожанщині саме з зазначених районів Лівобережжя можна значно збільшити: р. 1641 загін кол. чугуївських емігрантів на чолі з отаманом Копонем нападає на Тор, але виявляється, що цей загін прийшов з Полтави („Україна та Дін“, с. 38 з „Донских Дел“; А. М. Г., II, с. 121): в р. 1642-му на Берецьких уходах бачимо „воровську“ ватагу, складену з мешканців Миргорода, Богачки і Хомутця (М. Д., Блгр., ст. 140, а. 134); пізніш „воровські черкаси“ приходили під Валуйки з Зинькова (М. Д., Приказн., ст. 163, а. 217); в р. 1648 ватага в 50 чол. з Миргорода „гуляє“ по степах на Богучарі, Міусі і звідти йдуть на річку Тиху Сосну (до Рибного Плесу) далі і на північ (М. Д., Приказн., ст. 170, а. 262).

²⁾ Відзначають цей приплив колоністів й інші автори, датуючи його саме 1646—7 рр.

³⁾ Нові дані й цікаві спостереження щодо степового побуту XVII сторіччя дає ще незакінчена праця Д. Кравцова, що працював разом із автором в архіві Московського Древлехраніліща.

⁴⁾ Особливо та, що мешкала далі на північний схід. Дуже характерний вислів щодо емігрантів з Запоріжжя наводить О. Ю. Гермайзе (ор. cit., с. 32): в р. 1646 на Дону московським агентам оповіли, що 400 запорожців в дорозі перейняли татари і побрали у них коней, але вони „де и пѣши на Дон придут, а назад в Запороги не воротятся“; отже умови на Запоріжжі не мали під той час доброї слави.

⁵⁾ Л. В. Падалка, Карта Боплана о заселеніи Полтавской території во второй четверти XVI—XVII в., Полтава 1914; В. Ляскоронскій, ор. cit.

⁶⁾ Л. В. Падалка, Карта казацкихъ полковъ на Полтавской території, Полтава 1914.

рерви від гирла до вірхів'я (з Миргородщиною в центрі). Низка сіл по горішньому Пселу йде починаючи від Гадячого вгору, до московського кордону. На горішньому Ворсклі між Охтиркою, Лютенкою і Сорочинцями бачимо величезний ліс. На мапі сотень р. 1649-го бачимо густу мережу їх на Посуллі, але на Хоролі тільки дві крім Миргородських; натомість низку сотень бачимо на Пслі; але особливо багато сотень бачимо на Гадяччині, призначуваний, як відомо, на гетьманську булаву, як країна багата і прибуткова. Тут наприкінці 40-х років відбулося особливо інтенсивне залюднення. Густа мережа річок з берегами, порослими лісом, сприяла тут розвиткові пасік; ідучи по річках, людність непомітно проходила тут за московський кордон. Гадяччина відіграла особливо визначну роль в колонізації Слобожанщини: прикордонні міста її — Борки, Веприк, Лютенка, Зиньков, Грунь, Куземин, Опішня щоразу трапляються в Слобожанських актах, як ми почасти уже й бачили ¹⁾.

Коли ми зробимо припущення, що шлях емігрантів ішов не пустелями, а навпаки — смугою найгустішої людности, можемо намітити такий найімовірніший напрямок руху людности і такі райони, що давали емігрантів: з Правобережжя (Київ-Трипілля-Ржищів-Канів-Черкаси) через Переяславщину і Золотонощину до густо залюдненої країни між Удаєм і Сулою (трикутник Лубні-Прилука-Ромен); звідси через горішній Хорол (північна Миргородщина) до сусідньої Гадяччини (горішній Псел) і далі на горішнє Ворскло (Охтирщина, басейн річки Марла). Дальші шляхи намічено нижче ²⁾. Гадаємо, що цими шляхами посувалася людність і 50-ми роками, коли до місцевих пересельців приєднувалися правобережні емігранти.

За Хмельниччини Лівобережжя залюднювано з попередньою інтенсивністю, особливо Поворскля. Наприкінці 1650-х років Полтавський полк уважали за один з найбільших і найбагатших на Україні. На жаль, крім неповних реєстрів 1654-го року ми не маємо жадних інших статистичних відомостей, щоб зважити поступ колонізації Лівобережжя цими роками. Отже порівняємо реєстри 1649 і 1654 рр. по двох полках, що до речі сказати відігравали найбільшу роль в залюдненню Слобожанщини.

Кількість козаків: . . . р. 1649	р. 1654
Полк Полтавський . . . 2.441	2.716/3.663 з відсутніми + 3975 міщан.
Полк Миргородський . . . 2.630	3.129 + 1669 міщан.

³⁾ Збільшилося протягом чотирьох років чимало та не знати, як кількість козаків в реєстрі відносилася до кількості всієї людности в цих полках — чи лишилося це відношення однакове в роках 1649 і 1654 ³⁾.

¹⁾ Див. нижче мапу пасік на р. Ворсклі. Пор. вище згадку про вихід кілька тисяч селян з Гадяччини.

²⁾ Намічений гіпотетичний напрямок колонізації треба ще далі перевірити; документальні відомості з доби Хмельниччини ще не дають змоги поробити остаточні висновки.

³⁾ М. Владимирскій-Будановъ, Передвиженіе южно-русскаго населенія, сс. 79—116; А. Ю. и З. Р., Х, с. 291; „Чт. Моск.“ 1874. II—III, Реєстри міст 1954 р. — А. Ю. и З. Р. Х, с. 239 і „Чт. Моск.“ 1905, II, с. 28. По окремих містах в р. 1654 було: в Ічні 1. 798 д, Прилуді 1423, Полтаві 1335, Гадячому 958, Зинькові 908, Лютенці 906, Миргороді 844; щоб порівняти, згадаємо, що в Києві тоді зареєстровано 1460 чол., в Чернігові 1105. Правобережжя агалі за тих часів не мало міст, де б було так багато людности.

Походи Хмельницького на захід в рр. 1648—9 і окупація від козацького війська Правобережжя безперечно мусіли відтягти з Лівобережжя маси тої півмандрівної і особливо добичницької людности, що попереду становила головну складову частину східньої еміграції. Справді маємо вказівки в документальних джерелах, що цими роками (1648—9) еміграція на Слобожанщину і до південних московських міст не тільки зовсім припиняється, а й та людність, що тимчасово заїздила до цих країн попереду, повернулася на Україну „в войско Б. Хмельницького“ (нижче ми ще спинимося на цих звістках детальніш). Тільки поразка селянської революції в зв'язку із Зборовською угодою і сумні події р. 1650-го ¹⁾, чутки про те, що можливо насунуть татари, і про майбутню українсько-московську війну, а особливо поразка 1651-го року, двоїсте поводження Хмельницького і поворот і репресії панів р. 1652 ²⁾ мусіли відновити еміграційний рух з новою силою. По численних невдачах козацьких повстань в першій половині XVII віку, що про них мусіли лишитися живі спомини в людській пам'яті, і тепер могло бути чимало людей, що не сподіваючися надовго спекатися панської влади, схотіли б скористатися з руїни панського контролю, щоб перейти на вільні землі за московським кордоном, зраджуючи таким чином повстання ще перед його остаточним упадком.

Масову еміграцію 1650-х років вже заздалегідь полегшило те, що ідея цієї еміграції популярна. Увесь час із різних джерел ідуть чутки, що людність готова, скоро з'явиться вороже військо, зараз таки вирушити за кордон. Такі чутки з'явилися ще року 1649-го у травні разом з чуткою про те, що за кордон вийшло 2000 „воровського“ козацтва; року 1652 в Гадячому московському посланцеві оповідали про те, що західні міста видано татарам, а людність бажає емігрувати до Московщини; на початку року 1653 в Полтаві казали, що коли військо Радзівіла перейде через Дніпро, людність піде за Московський кордон ³⁾. У доповідях московських посланців такі звістки — звичайна річ. Подібні настрої мусіли вплинути на збільшення тої масової еміграції за московський кордон, про яку ми чули за років попередніх.

Як і раніш ходять лівобережці на Тор по сіль: року 1653 варять на Торі сіль аж 400 чол. — усі з Полтави, на чолі з отаманом Ів. Лисим. Р. 1657 на Тор іде козак з Веприка ⁴⁾. Далі триває промислово-пасічницька колонізація і в Західній Слобожанщині. Вище вже згадувано, що переселці з західньо-лівобережних міст сконцентрувалися в Охтирці, імовірно це були місцеві таки уходники і пасічники; в році 1657-му бачимо під Сумами ватаги дегтярів з Сорочинець і з Веприка ⁵⁾. Перебування уходників і промисловців з Лівобережжя на Слобо-

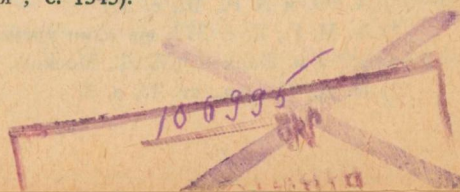
¹⁾ М. Грушевський, І. У.-Р., VIII, 3, с. 265 і далі.

²⁾ М. Грушевський, І. У.-Р., т. IX: поживавлення колонізаційного руху в кінці 1649 і в 1650 р. див. с. 23; репресії року 1652-го і масова еміграція цього року — сс. 410—415; акад. М. С. Грушевський, характеризуючи тодішні настрої на Лівобережжі, особливо підносить різанину в Липовому і Рябухах, що на довго лишили сумну згадку про себе серед української людности, як один з імпульсів до підготованої через попередні події еміграції 1652-го року (ibid, сс. 412 і 414. Це ibid, див. „Доповнення“, с. 1545).

³⁾ А. М. Г. II, с. 291. с. 310. с. 322.

⁴⁾ М. Д. Блг., ст. 109, а. 142.

⁵⁾ Д. Багал'ї, Матеріали, т. I, с. 21.

жанщині скріплювало попередні зв'язки між обома територіями й готувало майбутню еміграцію. Господарювання пасічників з Лівобережжя в Західній Слобожанщині, перерване в роках 1648—50, поновлюється, і пасік з'являється ще більше, ніж було попереду. Знову починаються і сутички і суперечки з цього приводу (в рр. 1651—1652)¹⁾. В обороні пасічників стає сам гетьман, скаржачися на насильства над мешканцями м. Ве́прика і інших міст в прикордонних пушах на Пслі (район Гадячини — московське місто Камінне) і на убивство козака з власної гетьманської маєтності (Гадяцького ключа) — з с. Плешовець²⁾. Про позицію ж української людности в цій справі каже нам лист полковника миргородського М. Гладкова ще з р. 1650-го, де він сповіщав вольновського воєводу, що послав „Литовських людей“ на р. Мерчик пасік бджільних запровадити „попрежнему“³⁾, ніби почувавши своє право розпоряджати цією територією.

Вище вже згадувано про ті події, які сприяли поновленню еміграції стихійною лавою мало не з цілої території Лівобережжя. Через те маємо менше згадок про те, з яких саме міст виходили ці маси емігрантів в 1650-х роках, ніж могли б сподіватися. Тільки в одному випадкові маємо раптовий вихід значного загону емігрантів з одного-двох міст, та й то з крайнього півдня; це еміграція 50-ти родин з Кременчука і Кобиляки (здається ще з Кишенки) до Цареборисова року 1654⁴⁾. Поза тим маємо вже згадувану вище еміграцію 46-ти родин до Яблонова року 1652-го, що серед них з центрального і південного Лівобережжя було 26 людей, а власне:

з Гадячого	9	з Красного	1
„ Зинькова	5	„ Прилуки	1
„ Ромна	4	„ Лютецьки	1
„ Миргорода	2	„ Груні	1 ⁵⁾
„ Куземіна	2		

Тут нашу увагу звертають знайомі вже нам з попереднього колонізаційні осередки Лівобережжя — Гадяче, а потім Ромен і Зиньків.

Переглянувши наведені звістки, бачимо, що в 1650-х роках: I) далі проваджено еміграцію на Слобожанщину з колонізаційного пляцдарму 40-х років — центрального і південного Лівобережжя; II) далі проваджено (вірніше поновлено) поступову промислово-пасічну колонізацію з цієї ж місцевості; III) колонізаційним джерелом зробився також крайній південь Гетьманщини — Кобеляччина і Кременчужчина, а також Правобережжя; IV) інші землі — Чернігівщина, Запоріжжя і Правобережжя брали меншу, але помітну участь в колонізації країни.

5. Політика українського уряду супроти еміграції.

Уряд гетьмана Богдана Хмельницького ставивсь до переходів людности на Слобожанщину, про які він не міг не знати, принципово негативно. Щодо

¹⁾ М. Д. Сівськ., ст. 129, л. 383 і Посольський приказ, Приказні справи 1052 р., ст. 54.

²⁾ Листи до путивальського воєводи М. Зюзіна від 3/III і 8/III 1657-го року (М. Д., Сівськ., ст. 152, аа. 11—14).

³⁾ А. Ю. и З. Р., III, с. 351

⁴⁾ А. М. Г., II, с. 377; ще один кременчужанин: в р. 1656 Данила Кременчудського бачимо на службі в м. Харкові (М. Д., Москов., ст. 282).

⁵⁾ М. Д., Помісн., ст. 42, а. 3.

цього не було відміни між його політикою і відповідними заходами пансько-польської адміністрації попередніх часів. Полкова старшина підтримувала заходи центрального уряду. Маємо документальні звістки, що за перших років повстання утікачів уважали за зрадників і вганяли за ними, як за державними злочинцями. Так наприклад 18-го лютого 1651-го року до Олешні прибув з Зинькова Тишка Донець і прохав воєводу дати йому перепустку на Дін. Під цей час з'явилися зиньківські козаки, що вирушили навздогін з листом зиньківського отамана Ф. Чернова про те, що Донець з товаришами „гетману Богдану Хмельницькому измѣнили, из литовской земли побежали на Дон, а в их де земли ныне не мирно, крымской царь хан со всею ордою въ их литовской стороне“¹⁾. Так здебільша розуміла становище і сама людність, як ми це бачимо в словах пасічника Соби, під час сварки з представниками валківського воєводи на „Наумковій пасіці“ під Валками: „У нас, казав Сава, ныне приговор до всево войска Запорожского: которая де наша братья Черкасы пойдут на твое Государево... имя, и тѣх де черкас велено рубить“²⁾. Р. 1654 оселилося чимало емігрантів в м. Охтирці; вони лишили на старих місцях частину свого майна; але коли вони, влаштувавшись в Охтирці, спробували перевезти туди і свої „остаточные животы“, то зустрілися з рішучим опором місцевої військової адміністрації і ззнали за свою еміграцію жорстоких репресій — бійки та грабування³⁾.

Коли року 1652 почалася посилена еміграція на схід, на Лівобережжі з'явилися чутки, певно поширювані від старшини, ніби емігрантів засилають до Сибіру⁴⁾. Від самого Хмельницького маємо цілком виразний лист, надісланий до путивльського воєводи Зюзіна з-під Фастова від 26/VIII 1654 року, отже вже після Переяславської угоди⁵⁾. Наведу тут головну частину тексту цього цікавого листа: „...здесь много есть своевольников и убойцов, что здѣ злое здѣлавъ что, или кого убив, въ землю е.ц.в. бѣжать; как и нынѣ въ Гадячомѣ и въ Веприку и в иныхъ городах некоторые мятежники, учиня смятеніе и много зло здѣлавъ, въ землю е.ц.в. ходять начали. И для того прилежно тебя, господина моего, просимъ, изволь грамоты свои во всѣ порубежные города и въ деревни и къ воєводам и къ прикащикомъ послати, чтобъ техъ мятежниковъ и убойцовъ, которые бѣ къ вамъ безъ листовъ нашихъ шли, имавъ вешали и стинали и въ неволю имали, а имѣния ихъ на е.ц.в. отбирали. Также много техъ своевольников на Тор безъ вѣдома нашего идуть и тамъ собираютца, тогда и туды изволь послати, и техъ своевольниковъ разорити, понеже тамо недалече отъ вашіе милости. И для того надобно то розсматривати, чтобъ тое своевольство было усмирено, и е.ц.в. прямо и вѣрно служили; о чомъ и вторицею тебя, господина моего, просимъ, чтобъ тѣхъ свое-

¹⁾ М. Д., Блгр., ст. 298, а. 289.

²⁾ М. Д., Посольський приказ, Приказні справи, ст. 54, рік 1652.

³⁾ М. Д., Безголосні стовпці, ст. 223, а. 7; подібно в р. 1656 р. менський сотник Кіндрат Войтенко, „увѣдав, что я (оповідає в чолобитній емігрант Степан Опришок) иду на новые места в Сумино, пограбил меня... взял 200 копѣ хлѣба... да литовскихъ денегъ 15 коп (М. Д., Помісн., ст. 46, а. 9).

⁴⁾ Див. А. М. Г., сс. 304; 310 і інші. Можливо, що поширювалися ці чутки не без зв'язку з чернігівською еміграцією Дзиковського до Острогозька, див. с. 304 *ibid*.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., XIV, с. 75; див. у Філарета, V, II7 (одписка про це Зюзіна і поміта в Москві).

вольниковъ пропускать не велѣли и съ Тору згонили“. Подіб. листа надіслано і до білгородського воеводи В. Б. Шереметьєва; у ньому теж згадувано „о бунтовщикахъ и о беглицахъ“. Шереметьєв писав до царя про цей лист в зв'язку з численною еміграцією того року, коли українці оселилися в Охтирці, і оселено було Харків, Цареборисів, Зміїв та інші міста. Від московського уряду наказано ставитися до емігрантів дуже обережно, переписати їх, заборонити (про око) дальші переходи, з Тору емігрантів зігнати і про ці розпорядження сповістити гетьмана¹⁾. Натяк на те, що за негативне ставлення гетьманського уряду до переходнів знали усі на Україні і навіть поза Україною, знаходимо в оповіданні товмача Абдула Байцина московським посланцям в Криму: „пришли де къ Донским козаком из Запорог Черкас много безъ повелѣнья Богдана Хмельнитцкого“²⁾, казав він. В р. 1656 гетьман збиравсь ужити збройних репресій проти поселень, осаджених на Сумщині (по р. Сулі) в зв'язку з повстанням якогось Неблядіна³⁾.

Зважаючи на такі недвозначні свідчення актового матеріалу, мусимо поставитися обережно до свідчення Бантиша-Каменського⁴⁾, зачерпненого з літописів, про те, ніби Богдан Хмельницький „исходатайствовалъ самъ дозволеніе селиться въ предѣлахъ государства Россійскаго“. Ця звістка можливо (як мабуть і в літописах) з'явилася під впливом Іскриної місії р. 1652, що мав намацати в Москві можливості щодо переходу гетьмана під безпосередню протекцію царя, коли дальша війна з поляками буде нещаслива⁵⁾. Відповідно до загального напрямку політики Москви щодо еміграції з Заходу великими масами Іскрі дано обіцянку прийняти емігрантів, але оселити їх не ближче, як на Дону, куди під той час справді мали відправити Дзіковського⁶⁾. Заходи Богдана Хмельницького звичайно не суперечили його ворожому ставленню до окремих і неорганізованих утеч за кордон, що підірвали відпорну силу війська і сприяли дальшим „розрухам“ у країні.

¹⁾ М. Д., Сівськ., ст. 158, л. 237 і 50.

²⁾ М. Д., Посольський Приказ, Кримські справи, кн. ч. 40, л. 364. Новий матеріал про заходи Б. Хмельницького з одінкою еміграції див. М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, 2, с. 953.

³⁾ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. IX, 2, с. 1229.

⁴⁾ Історія Малої Росії, изд. IV, с. 181. За джерело Б.-Каменського могла бути й праця М. Лезюра, „Histoire de Cosaques“, Par. 1819, що її переклад переходується в портфелях Е.-К., і де знаходимо подібні ж гадки.

⁵⁾ М. Грушевський, І. У.-Р. IX, с. 416; Див. ще нижче при огляді політики Москви щодо еміграції. Можливо, що гетьман бажав своєю пропозицією прискорити оголошення війни Польщі з боку Москви.

⁶⁾ На р. Битюг, як видно з перепису 1652-го року (див. вище), потім оселилися на р. Сосні.